

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Οι παλιές εκδόσεις της «Θυσίας του Αβραάμ»

W. F. Bakker

doi: [10.12681/er.353](https://doi.org/10.12681/er.353)

To cite this article:

Bakker, W. F. (1979). Οι παλιές εκδόσεις της «Θυσίας του Αβραάμ». *The Gleaner*, 15, 23–74.
<https://doi.org/10.12681/er.353>

ΟΙ ΠΑΛΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ»

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ἀπὸ τὸ 1954 πού δημοσίεψε ὁ Μέγας τὴν «ἀναθεωρηθεῖσα» ἐκδόσή του τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» φάνηκε καθαρά ὅτι ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ καινούργια κριτικὴ ἐκδοσὴ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ βιβλικοῦ δράματος¹. Ὅχι μόνο οἱ βιβλιοκρισίες, πού ἄλλωστε γενικὰ ἦταν ἐπαινετικές², ἀλλὰ ἰδιαίτερος τὸ γεγονός ὅτι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δημοσιεύτηκαν δυὸ (μὴ κριτικὲς) ἐκδόσεις³, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα σὲ πολλὰ

Χρωστῶ μεγάλη χάρη στὴ δ. Μαρία Μαντουβάλου γιὰ τὴν εὐγένεια μὲ τὴν ὁποία ἀπάντησε στὶς ἐρωτήσεις μου, τὶς σχετικὲς μὲ τὰ «ἑλληνικά» μου.

Γιὰ νὰ παραπέμψω στὶς ἐκδόσεις καὶ στὰ χειρόγραφα τῆς Θυσίας, χρησιμοποιοῦ τὶς ἀκόλουθες συντομογραφίες (ὅπου δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη τοῦ τόπου ἐκδόσεως ἔννοεῖται ἡ Βενετία).

A = ἐκδοσὴ Ἀγ. Γεωργίου, 1856	Z = ἐκδοσὴ Ζακύνθου, 1865
A ₁ = ἐκδοσὴ Ἀγ. Γεωργίου, 1873	K = χγφ. συλλογῆς Κολλυβά
B = ἐκδοσὴ Βόρτολι, 1713	Λ = ἐκδοσὴ τοῦ 1535 (πλαστὴ)
B ₁ = ἐκδοσὴ Βόρτολι, 1760	Λ ₁ = ἐκδοσὴ τοῦ 1555 (πλαστὴ)
B* = ἡ ἐκδοσὴ τὴν ὁποία ἀντιγράφει τὸ K	M = χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης
Θ = ἐκδοσὴ Θεοδοσίου, 1777	N = ἐκδοσὴ Ἀνδρέα, 1386 (=1836)
Θ ₁ = ἐκδοσὴ Θεοδοσίου, 1791	Π = ἐκδοσὴ Πάτρας, 1870
Γ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1782	(Σ) = ἡ πρώτη, λαθάνουσα, ἐκδοσὴ Σάρου, 1696
Γ ₁ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1796	Τ = Τουρκικὴ μετάφραση, ἐκδ. 1800
Γ ₂ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1803	Φ = ἐκδοσὴ Φοίνικος, 1842
Γ ₃ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1812	Φ ₁ = ἐκδοσὴ Φοίνικος, 1848
Γ ₄ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1815	Φ _{1α} = ἐκδοσὴ Φοίνικος, 1856
Γ _{4α} = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1816	Φ ₂ = ἐκδοσὴ Φοίνικος, 1860
Γ ₅ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1817	Φ ₃ = ἐκδοσὴ Φοίνικος, 1874
Γ ₆ = ἐκδοσὴ Γλυκῆ, 1837	

1. Ὁ συνάδελφος A. F. van Gemert κι ἐγὼ σκοπεύουμε νὰ τὴν παρουσιάσουμε σὲ λίγα χρόνια.

2. Βλ. τὶς δυὸ σπουδαιότερες, τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου (*Κρητικὰ Χρονικά* 9 [1955], σ. 523-535) καὶ τοῦ Λ. Πολίτη (*Ἑλληνικά* 14 [1956], σ. 526-532).

3. Βιτσέντζος Κορνάρου, *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Εἰσαγωγή: Ἀγγελος Τερζάκης. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ε. Τ., Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1971. Βιτσέντζου Κορνάρου,

σημεία διάφεραν και μεταξύ τους και από το κείμενο του Μέγα, δείχνουν πώς και τώρα ακόμα δεν υπάρχει ομοφωνία για το ποιά αξία πρέπει ν' αποδοθεί στις δυο πηγές του δράματος, δηλ. στο χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης και στις παλιές βενετικές ἐκδόσεις.

Ένας ἄλλος λόγος για τὴν ἀνάγκη μιᾶς καινούργιας κριτικῆς ἐκδοσης εἶναι ὁ ἀκόλουθος: ὁ Μέγας δὲν μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσει, για τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, τὴν τουρκικὴ μετάφραση ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει ὁ Salaville, ὁ ὁποῖος ἔδειξε πὼς πρόκειται για μετάφραση μιᾶς βενετικῆς ἐκδοσης ποὺ τυπώθηκε τὸ 1696, με ἐπιμέλεια τοῦ κρητικῶ λόγιου Μάξιμου Μαῤῥᾶ, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Σάρου. Ὅταν εἰδοποιήθηκε ὁ Μέγας γι' αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη, τυπωνότανε κιόλας ἡ ἐκδόσή του, κι ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ κάμει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ μνημονέψει τὸ εὔρημα αὐτὸ σὲ μιὰ προσθήκη στὴν εἰσαγωγή⁴.

Τέλος μπορεῖ νὰ ἐπικρίνει κανεὶς τὴν ἐκδοση τοῦ Μέγα, γιατί, ἐνῶ παρέχει στὸν ἀναγνώστη ὅλες τὶς ἀναγκαῖες πληροφορίες για τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο, δὲ συζητεῖ καθόλου τὸν ἄλλο κλάδο τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, δηλαδή τὶς παλιές ἐντυπες ἐκδόσεις. Σχετικὰ μ' αὐτὲς δὲ μᾶς δίνει παρὰ μιὰ ἀρκετὰ σύντομη περιγραφή τῶν σχέσεων μεταξύ τοῦ χειρογράφου Κολλυβᾶ (ποὺ εἶναι ἀντίγραφο μιᾶς ἐκδοσης) καὶ μερικῶν ἄλλων ἐκδόσεων⁵.

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔχουμε τὴν πρόθεση νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἔλλειψη αὐτὴ στὴν ἐκδοση τοῦ Μέγα καὶ ν' ἀπαντήσουμε στὶς ἀκόλουθες ἐρωτήσεις:

α') Εἶναι δυνατὸ νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ μετάφραση τί εἶδους ἐκδοση ἦταν αὐτὴ τοῦ Σάρου καί, σὲ περίπτωσι καταφατικῆς

⁴ *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Ἀωνόμου, *Ἡ εὔμορφη Βοσκοπούλα*. Προλεγόμενα - Εἰσαγωγή - Κείμενα - Λεξιλόγιον Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 1971. Βλ. ἐπίσης τὰ ἀποσπάσματα τῆς «Θυσίας» τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Στ. Ἀλεξίου, *Κρητικὴ Ἀρθολογία*, Ἡράκλειο 1969, σ. 140-149 καὶ τὸν Λίνο Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀρθολογία*, Γ', Ἀθήνα, Δωδώνη, χ.χ., σ. 143-160 (τὰ κείμενά τους διαφέρουν σὲ μερικὰ σημεία ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Μέγα).

4. Για περισσότερες πληροφορίες για τὴν τουρκικὴ μετάφραση βλ. S. Salaville, «Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle. Grégoire et Marc-Maxime Maras» *ΕΕΒΣ* 24 (1955), σ. 351-364. *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Κριτικὴ ἐκδοσις Γ. Μέγα, ἀναθεωρηθεῖσα, Ἀθ. 1954, σ. 139-148. S. Salaville et Eug. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I. 1584-1850*, Athènes 1958, σ. 108-111.

5. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Α. Πολίτη, *δ.π.*, σ. 529.

ἀπάντησης, πῶς συσχετίζεται με τις ἄλλες ἐκδόσεις καὶ με τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο;

β') Ποιές εἶναι οἱ σχέσεις τῶν ἐκδόσεων ἀναμεταξύ τους; Ὑπάρχουν μιὰ ἢ περισσότερες ἐκδόσεις ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰν ἀνακαινιστικές, καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μὴν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καινούργιο χειρόγραφο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου; Εἶναι ἄραγε κάθε ἐπόμενη ἐκδοση τὸ πιστὸ ἀντίγραφο τῆς προηγούμενης, καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ τελευταία μιὰ ἐκδοση χρονολογικὰ προηγούμενη (ἄσχετα ἂν εἶναι ἐκδοση τοῦ ἴδιου τυπογραφείου ἢ ὄχι) ἢ μόνο ἡ πιὸ πρόσφατη ἐκδοση τοῦ ἴδιου τυπογραφείου; Μὲ ἄλλα λόγια: διακρίνονται ἄραγε ὀρισμένες ὁμάδες ἐκδόσεων;

γ') Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ χφ. Κολλυβά στὴ σειρά τῶν γνωστῶν ἐκδόσεων, καὶ ποιὰ θέση πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶχαν στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς «Θυσίας», οἱ ἐκδόσεις ἀπὸ τις ὁποῖες προῆλθαν οἱ πλαστὲς^{5α} ἐκδόσεις τοῦ 1535 καὶ τοῦ 1555 ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Legrand⁶.

δ') Ποιές ἐκδόσεις πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας» σὲ μιὰ καινούργια κριτικὴ ἐκδοση: δηλ., ἂν ὑποθέσουμε πῶς σίγουρα θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713, ποὺ εἶναι ἡ παλαιότερη ἐκδοση ποὺ γνωρίζουμε, ποιές ἄλλες ἐκδόσεις παρέχουν καινούργιες γραφές τέτοιας φύσης ποὺ πρέπει ν' ἀναφερθοῦν εἴτε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα εἴτε στὰ σχόλια;

2. Ἡ τουρκικὴ μετάφραση

2.1. Στὴ σ. 140 τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ὁ Μέγας γράφει σχετικά μ' αὐτὴ τὴ μετάφραση: «Ἡ κυρία ἀξία τῆς μεταφράσεως ταύτης ἔγκειται εἰς τὸν ἰδιαιτέρον τίτλον... καὶ εἰς τὴν προσφώνησιν τοῦ Νικολάου Σάρου, ἡ ὁποία μόνον ἐν τουρκικῷ κειμένῳ διεσώθη». Καὶ εἶναι πραγματικὰ σημαντικὸ αὐτό, ἀλλὰ δὲν παρατήρησε ὁ Μέγας πῶς ἀκόμα

5α. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Linos Politis, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica*, Βενετία 1977 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente*, sec. XV - XVI, τ. Β'], σ. 450. Πβ. καὶ Πλιου, *Un projet bibliographique d' E. Legrand*, 1977, ἀρ. 36 (σ. 33) γιὰ ἀντίστοιχο φαινόμενο μετὰ τὴν «Ἱστορία Σταυράκη». «Ὅλα αὐτὰ με ἀφετηρία τὴ δήλωση τοῦ Legrand, *Bibl. Hellénique du XVe - XVIe s.*, τ. I, 1885, σ. 203 σχετικά μετὰ τὴν πλαστὴ ἐκδοση τῆς Ἱστορίας τοῦ Ταγιαπιέρα καὶ τὸν «habile faussaire grec», ὁ ὁποῖος «n'en était pas à son premier coup d'essai».

6. *Bibliothèque Grecque Vulgaire* I, Paris 1880, σ. 226-268.

πιό σπουδαίο είναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ὅποιαδήποτε μετάφραση (πού δὲν θὰ εἶχε οὔτε καὶ τὴν ἐλάχιστη ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου), ἀλλὰ γιὰ μετάφραση τῆς παλιότερης ἔκδοσης πού γνωρίζουμε, μιᾶς ἔκδοσης πού, ἂν εἶναι ἡ πρώτη, στηρίζεται ἄμεσα σὲ ἄγνωστο χειρόγραφο. Καὶ ἀφοῦ δὲ βρέθηκε ἀκόμα ἡ ἴδια ἡ ἔκδοση τοῦ Σάρου, αὐτὴ ἡ μετάφραση ἀποτελεῖ τὴ μόνη δυνατότητα γιὰ νὰ προσδιορίσουμε, ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ γίνει αὐτὸ μὲ βάση μιὰ μετάφραση, ἂν ἡ ἔκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713 α') στηρίζεται σὲ ἄλλο χειρόγραφο, β') ἐγινε μὲ βάση ἓνα ἄλλο χειρόγραφο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔκδοσης τοῦ Σάρου, γ') στηρίζεται πάνω στὸ χειρόγραφο πού ἀξιοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου καὶ στὴν ἴδια αὐτὴ τὴν ἔκδοση⁷, δ') εἶναι ἀπλῶς ἀνατύπωση. Μὲ ἄλλα λόγια: ἂν μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς μετάφρασης μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἔκδοσης τοῦ 1713.

2.2. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τουρκικῆς μετάφρασης

Προκειμένου νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἔκδοση τοῦ 1713 πρωτεύει ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀξιοπιστίας τῆς τουρκικῆς μετάφρασης αὐτῆς κα-
θαυτῆς⁸. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χρησιμοποίησαμε τὴν ἐξῆς μέθοδο: μελετή-
σαμε ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου παρουσιάζονται διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ
Μαρκιανὸ χειρόγραφο καὶ στὶς γνωστὲς ἐκδόσεις ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ
καθὼς καὶ στὶς παλιότερες ἐκδόσεις πού ἔχουμε (Βόρτολις 1713, χφ.
Κολλυβᾶ, Βόρτολις 1760 καὶ Θεοδοσίου 1777) ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ σκοπὸ
νὰ ἀπομονώσουμε τὶς διαφορὲς ἐκεῖνες πού εἶναι εὐδιάκριτες καὶ σὲ μιὰ
μετάφραση. Ἀκριβέστερα: α') ἡ μετάφραση ἐλέγχθηκε ὡς πρὸς τὸν τί-
τλο, τὸν κατάλογο προσώπων, τὶς παραλείψεις καὶ προσθήκες στίχων,
τὶς ὀδηγίες σκηνοθεσίας· β') ἡ μετάφραση μελετήθηκε σ' ὅλα αὐτὰ
τὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν κειμένων

7. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας μόνον θεωρητικὴ. Οἱ ἐκδότες τῆς Βενετίας δὲ θὰ γύριζαν πίσω στὸ χειρόγραφο (ἂν ὑποθέσουμε πὼς τὸ διατηροῦσαν), ὅταν ἤθελαν νὰ ἀνατυπώσουν μιὰ ἐξαντλημένη ἔκδοση. Μόνον ὅταν βρισκόταν καινούργιο χειρόγραφο, θὰ ἐπαιρναν τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν.

8. Χρησιμοποίησαμε τὴν ἔκδοση τοῦ 1800, πού τώρα δὲ βρίσκεται πιά στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ἀλλὰ στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο, στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὸν τίτλο καὶ τὴν περιγραφή τῆς ἔκδοσης αὐτῆς βλ. Μέγα (ἔκδοση), σ. 139 ἐπ. Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσουμε τοὺς κυρίους Dr. R. F.M. Anhegger καὶ Prof. Dr. Joh. Benzing γιὰ τὴ βοήθεια πού μᾶς ἔδωσαν· χωρὶς τὴν εἰδικὴ γνώση τους αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ἰδιώματος ἡ μελέτη δὲν θὰ εἶχε γραφεῖ.

τοῦ Μ καὶ τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν παλιότερων ἐκδόσεων ἀπὸ τὴν ἄλλη· γ') τέλος ἐλέγχτηκαν, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὰ πού ἀναφέρθηκαν στὰ παραπάνω σημεία, ὅλες ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις ὅπου θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἕνας μεταφραστὴς θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει προβλήματα: δύσκολα χωρία, χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ κρητικοῦ ιδιώματος, τυπογραφικὰ λάθη πού βρίσκονται στὸ κείμενο τῆς ἐκδοσης τοῦ 1713 καὶ πού ἴσως νὰ ὑπῆρχαν κιόλας στὴν ἐκδοση τοῦ Σάρου, κι ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ δοῦμε πῶς λύθηκαν τὰ παραπάνω προβλήματα ἀπὸ τὸ μεταφραστή⁹.

Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς εἶναι ὅτι γενικὰ ὁ μεταφραστὴς μένει ἀρκετὰ κοντὰ στὸ πρωτότυπό του. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐλαττώματα: λανθασμένες μεταφράσεις, μέσα στὶς ὁποῖες καὶ συνειδητὲς ἀλλαγές τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, ἐλλείψεις (λέξεις, ἀλλὰ καὶ στίχων), καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ ιδιότυπες τάσεις ἐκφρασης πού προκαλοῦν, στὴ μετάφραση, τὴν ἐμφάνιση στοιχείων πού δὲ βρίσκονται στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Δίνω λίγα παραδείγματα:

— στ. 124¹⁰ βουλή: ὀγγουντὲ Τ. «ὀγγουντὲ» ὅμως = «συμβουλή», καὶ ὄχι «γνώμη, σκέψη»¹¹.

— στ. 455-458 Μάθημα ἔχει τὸ φτωχό, κι ὡς σηκωθεῖ τὸ κάνει / νὰ κρέμεται στὸ στῆθος σου, νὰ σὲ περιλαμβάνει· / κι ἄνε ζυπνήσει νὰ σὲ δεῖ [τὸ παιδί Μ], κρεμᾶται στὸ λαιμό σου, / καὶ φανερώνεις του ζιμιό [το εὐθύς ΒΚΒ₁] καὶ λὲς του τὸν καϊμό σου: ὀγρευμίστηρ καλκτῆ κιπὶ ἔτετζῆκ πογαζῆνα σαριλήπ σενή κουτζακλαγιατζάκτῆρ Τ = «ἔχει μάθει: μόλις σηκωθεῖ, θὰ τὸ κάμει. Θὰ κρεμαστεῖ στὸ λαιμό σου καὶ θὰ σ' ἀγκαλιάσει». Ὁ μεταφραστὴς παρέλειψε ὅλο τὸ στίχο 457, μᾶλλον γιὰ τὸν ἔβρισκε περιττό.

— στ. 476 ἄγγελοι τοῦ δουλεύουσι κι ὅ,τ' ὀρδιιάσει [κι ὅ,τι ὀρίζει Μ] κάνει: μελαγκιλέρ ταχὶ κεντηνὲ χουζμέτ ἔτερλέρτε ἰλτηζαμηνὲ πεὰτ ἔτερλέρ Τ = «κι ἐπίσης οἱ ἄγγελοι θὰ τὸν προσκυνήσουν καὶ θὰ ὑποκύψουν στὴν προστασία του». Ἡ μετάφραση εἶναι ἐντελῶς λανθασμένη.

9. Ἡ μᾶλλον τοὺς μεταφραστὲς: ὁ μεταφραστὴς, ὁ παπα-Ἀνδρέας ἀπὸ τὴν Καισάρεια συνεργαζόταν μὲ τὸν Κοσμᾶ ὀγλοῦ Ἐλευθερίου ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα.

10. Ἀκολουθῶ τὴν ἀρίθμηση τῆς ἐκδοσης τοῦ Μέγα, καὶ στὸ σημεῖο ἀκόμη ὅπου ἡ ἀρίθμηση αὐτῆ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας. Τὰ κείμενα ἄλλωστε τὰ δίνω ὅπως τὰ δίνει ὁ Μέγας στὴν ἐκδόσή του, ἐκτὸς ἂν οἱ παραλλαγές ἢ τοῦ χειρογράφου ἢ τῶν ἐκδόσεων ἔχουν, ἢ φαίνονται νὰ ἔχουν, κάποιο ἐνδιαφέρον.

11. Πβ. καὶ στ. 1027: βουλή: ὀγουτοῦν Τ.

— στ. 607-614 Ἀφέντη, μὴν τὸ βαρεθεῖς τὸ θεὸν νὰ σὲ ρωτήξω / μιὰ χάρη ἀπὸ λόγου σου βούλωμαι νὰ ζητήξω / μολόγησε τὸν πόνο σου, τὰ χεῖλη σου ἄς τὸν ποῦσιν / κι εἰς ἔτοιες χρεῖες λέγουσιν, οἱ ἀνθρώποι διαφοροῦσι. / Νύκτα ἔν' ἀκόμη καὶ μπορεῖ τὸ τέκνο ν' ἀκουμπήσει [Ἄς κάμω τόπο τοῦ παιδιοῦ, δαμάκι ν' ἀκουμπήσει M] / κι ἐμᾶς τῷ δουλευτάδω σου ἢ γλώσσα σου ἄς μιλήσει / ἄς φανερώσει τὰ κρυφά, νὰ τὰ γροικήσωμ' ὅλα, / κι ἀνὲ βουθᾶσαι [φοβεῖσαι K: φοβᾶσαι B₁] μετὰ μᾶς, θανάτωσέ μας κιόλα: Ἐφέντημ ἰντζήνμεσιν, σανὰ σουάλ ἔτετζέημ ἰτζοῦν τζεναπιντέν πῖρ κερὲμ νιάζ ἔτετζέημ καταβετινή λισανίνιλαν τεήβερ, πιζέ ταχί κετζέτιρ, τζοτζούκ πέραζ σογικενιπ οὔγιουνσουόντε, καλπιντέ ὀλανή, πιζ κουλλαρινὰ λισανὶν σοηλεσὶν πίτζτε πιλελίμ. βέ ἔγερ ἔμρινέ πεάτ ἐμζέιτεκ πιζι κατιλ ἐηλέεσιν T = «Ἀφέντη μου, συγχωρέστε μου τὴν ἐρώτηση ποῦ θὰ σᾶς κάμω, παρακαλῶ πολὺ τὴν χάρη σας νὰ δείξει μεγαλοψυχία. Πέστε τὸν πόνο σας μὲ τὴ γλώσσα σας. Γιὰ μᾶς ἐπίσης εἶναι νύχτα. Τὸ παιδί ν' ἀκουμπήσει λίγο¹² νὰ κοιμηθεῖ. Αὐτὰ ποῦ εἶναι στὴν καρδιά σας πρέπει νὰ τὰ πεῖ ἢ γλώσσα σας σ' ἐμᾶς, τῶν δούλων σου· κι ἐμεῖς θὰ θέλαμε νὰ τὰ ξέρομε. Καὶ ἂν δὲν συμορφωθοῦμε στὶς διαταγές σας, μπορεῖτε νὰ μᾶς σκοτώσετε». Διαπιστώνουμε ὅτι ἀποδίδονται ὁ στ. 608 ἐντελῶς λαμβασμένα καὶ τὸ β' ἡμίστιχο τοῦ στ. 609 ἀρκετὰ ἐλεύθερα, πὼς λείπει ὁ στ. 610, πὼς παρανοήθηκε τὸ α' ἡμίστιχο τοῦ στ. 611, καὶ ὅτι, τέλος, τὸ α' ἡμίστιχο τοῦ στ. 614 ἀποδίδεται ἐντελῶς ἐσφαλμένα.

— στ. 745-749 Κύρη, τὰ [κι ἐδὰ στὰ M] πυροβολικά, θωρῶ, κρατεῖς στὸ χέρι, / στὸν κόκκαλον ἐζώστηκες τὸ κοφτερὸ μαχαίρι / ἐγὼ σηκώνω τοὺς δαυλοὺς, ὅπου μᾶς κάνουν χρεῖα, / μὰ ποῦ ἔν' τ' ἀρνί, ποῦ ἔν' ὁ κριγιός, ὅπου θέλ' ἢ θυσία; [Μόνον τὸ ρίφι λείπεται νὰ κάμεις τὴ θυσία, / ὡς εἶναι τὸ πρεπούμενο, μ' ὅλη σου τὴν καρδιά M]: Πετερῆμ ἀτές ἀλετλερῆ ἐλιμτε πέντε ὄτουνλαρῆ κιστουρούγιουρουμ, γιὰ κουρπαν ὀλατζακ κουζοῦ νέρετετηρ; T = «Πατέρα μου, τὰ πυροβολικά εἶναι στὸ χέρι μου, καὶ βαστῶ καὶ τὸ ξύλο, ἀλλὰ ποῦ εἶναι τὸ ἀρνί γιὰ τὴ θυσία;» Ἡ μετάφραση εἶναι ἀρκετὰ ἐλλιπής: «στὸ χέρι μου» εἶναι

12. Μ' αὐτὴ τὴ λέξη «λίγο» τῆς μετάφρασης θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς πὼς ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς εἶχε μπροστά του ἓνα κείμενο ὅπου βρισκόταν τὸ «δαμάκι» ποῦ ἔχει τὸ M. Ὅμως μιὰ πιὸ βαθειὰ ἀνάλυση τῶν δυὸ παραδόσεων (δηλ. τοῦ M καὶ τῶν ἐκδόσεων) μᾶς διδάσκει πὼς ἡ μετάφραση βασίζεται πολὺ καθαρά στὸ κείμενο ὅπως τὸ δίνουν οἱ ἐκδόσεις. Ἡ λέξη «λίγο» πρέπει νὰ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ φαντασία τοῦ μεταφραστῆ.

λανθασμένο, ὁ στ. 746 λείπει, τὸ δεύτερο ἡμίστιχο τοῦ στ. 747 λείπει, καὶ ὁ στ. 748 ἀποδίδεται ἀρκετὰ συμπηγμένα.

— στ. 857-862 ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄγγελοι χαίρονται καὶ ἀγαλλιοῦσι, / τιμοῦσι καὶ δοξάζουσι καὶ στέκοντας πετοῦσι [Ἐκεῖ οἱ ἅγιοι ἀγάλλονται, χαίρουνται καὶ εὐλογοῦσι, / τιμοῦσι καὶ δοξολογοῦ ὅλοι καὶ προσκυνοῦσι M]. / Νὰ μπόρουν νὰ ξεψύχουνα, ὄνταν ἐβγαίν' ἡ ψή σου, καὶ νὰ ῥθα ν' ἀνεπάηκα εἰς τὴν ἀνάπαψή σου [Νὰ ῥτονε μπορεσάμενο καὶ ἐγὼ νὰ ξεψυχίσω, / σ' ἕνα καιρὸ νὰ πηαίνομε, μιὰ ὥρα νὰ μὴ ζήσω M]. / Ἄς ἦτον ὀρισμὸς Θεοῦ νὰ μὲ ἔθελε καὶ ἐμένα, / ἐδῶ νὰ μπῆκα στὴ φωτιά καὶ νὰ ῥθα μετὰ σένα: ὀρατάκι μελαϊκλὲρ σεβινῆπ φεραχλήκ σουερερλέρ, ἰζετλερλέρ σουκουρλερλέρ τιβάν τουρουρλάρ βέ οὔτζαρλάρ, Ἄλλαχῆν φερμανῆ ὀλαϊτίτα πενίτε περαπὲρ ἰστεσεῖται, πέντε πιλενὲ κιτέητημ σενῆν ραχατληινά T = «Ἐκεῖ οἱ ἄγγελοι θὰ χαίρονται καὶ θ' ἀγάλλονται. Θὰ προσκυνοῦνε καὶ θὰ εὐχαριστοῦν, θὰ στέκονται μὲ σεβασμὸ καὶ θὰ πετοῦνε. Νὰ ἦτανε διαταγὴ Θεοῦ νὰ ἔχει καὶ ἐμένα μαζὶ· θὰ ἦθελα νὰ μῶ μαζὶ σου στὴν ἀνάπαψή σου». Ἐδῶ λείπουν οἱ στίχοι 859-860. Τοὺς ἔβρισκε ὁ παπα-Ἀνδρέας ἀκατάλληλους, γιὰ τὸν προκαλοῦσε ἡ σκέψη αὐτοκτονίας τοῦ Ἀβραάμ; Ἴδια ἦταν ἡ πρόθεση ποὺ ἄλλαξε τὸ «φωτιά» στὸ «ἀνάπαψη» στὸ στ. 862;

— στ. 1017-1034:

M: στ. 1017-1032 ΣΙΜΠΑΝ, στ. 1033-1034 ΣΟΦΕΡ.

Ἐκδόσεις: στ. 1017-1026 ΣΙΜΠΑΝ, στ. 1027-1034 ΣΟΦΕΡ.

T: στ. 1017-1026 ΣΥΜΠΑΝ, στ. 1027-1029 ΣΟΦΕΡ, στ. 1030-1034 ΣΥΜΠΑΝ. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ T δὲν ταυτίζεται ἐδῶ μὲ τὸ M, ἀλλὰ μὲ τίς ἐκδόσεις: βλέπουμε ὅμως ἐπίσης πὼς διαφέρει καὶ ἀπ' αὐτές. Τὸ σφάλμα προκλήθηκε ἀπὸ τὸ ν' ἀρχίζει ὁ στ. 1030 μὲ τὸ ὄνομα «Σιμπάν». Τὸ ὄνομα αὐτὸ ὅμως δὲ λειτουργεῖ ἐδῶ σὰν ὀδηγία σκηνοθεσίας, ὅπως θέλει νὰ μᾶς ὑποβάλει ἡ T, ἀλλὰ ἀνήκει στὸ στίχο. Ἐνα τέτοιο σφάλμα μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνον σὲ πεζογραφικὸ κείμενο, ὅπως εἶναι ἡ T, τὸ ὁποῖο μᾶς ἀποδείχνει ὅτι ὁ μεταφραστὴς (ἢ ὁ τυπογράφος) ἔκαμε τὸ λάθος καὶ πὼς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σάρου.

Συμπεραίνουμε λοιπὸν πὼς ἡ T, ὅσο κυριολεκτικὴ μετάφραση καὶ νὰ εἶναι, παρέχει τόσο πολλὰ λάθη καὶ ἄλλα ἐλαττώματα ὥστε νὰ μὴ μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν πιστὴ ἀπόδοσιν τοῦ πρωτοτύπου τῆς. Ὡς πηγὴ εἶναι κατάλληλη μόνον βοθητικὰ (καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ μεγάλες προφυλάξεις) γιὰ τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου οἱ ἄμεσες πηγές μας παρουσιάζουν καθαρὰς διαφορές.

2.3. Οί σχέσεις μεταξύ τῶν $T(=\Sigma)$, M καὶ τῶν ἐκδόσεων

Στὰ παραπάνω παραδείγματα φάνηκε καὶ κάτι ἄλλο: σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου διαφέρουν τὸ M καὶ οἱ ἐκδόσεις μεταξύ τους, ἡ T συντάσσεται μὲ τὶς ἐκδόσεις. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ γενικὴ: ὅσον ἀφορᾷ τὸν τίτλο, τὸν κατάλογο προσώπων, τὶς σκηνοθετικές ὁδηγίες, τὶς διαφορὲς ἐλλείψεις καὶ προσθήκες στίχων καὶ τὶς περιπτώσεις ὅπου δίνει τὸ M μιὰ γραφὴ πού εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ τῶν ἐκδόσεων, ἡ T πάντα ταυτίζεται μὲ τὶς ἐκδόσεις.

Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ, εἰδικότερα, τὶς σκηνοθετικές ὁδηγίες, ὑπάρχουν κάποιες διαφορὲς. Μιὰ ἀπ' αὐτές, στοὺς στ. 1017-1034, συζητήθηκε λίγο παραπάνω. Μιὰ δεύτερη εἶναι:

— ὁδηγ. στοὺς στ. 195-200 Ἀθαμένα καὶ Τάμαρ, οἱ κοπέλλες M :
195-6 ANTA / 197-200 TAMAR Ἐκδόσεις: 195-200 ANTA T.

Σχετικὰ μ' αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ στ. 197, ὅπου τὸ M καὶ οἱ ἐκδόσεις ἔχουν: «δὲ λὲς» καὶ «δὲν λέγεις», ἡ T παρέχει πληθυντικὸ: τεμέζμησινίζι = «δὲ λέτε»! Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι προφανὲς γιὰτὶ εἰσάχθηκε: ἂν λέγονται ὄχι μόνον οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι, ἀλλὰ ὅλοι οἱ ἕξι ἀπὸ τὴν Ἄντα (ὅποτε αἴρεται ἡ ἰδιαίτερη παρουσία τῆς Τάμαρ καὶ δὲν ὑπάρχει δυνατότητα διαλόγου, ὅπου μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἐνικός), εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ εἰσάγει κανεὶς τοὺς τύπους τοῦ πληθυντικοῦ πού βρίσκονται στοὺς στ. 195-196 καὶ συνεχίζονται στὸ στ. 199 καὶ στὸ στ. 197. Οἱ πιὸ εὐλογοφανεῖς δυνατότητες γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς προέκυψε ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι, ὅπως φαίνεται, νὰ ὑποθέσουμε α') πῶς ἔλειπε ἡ ὁδηγία «TAMAR» στὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου (ἡ ὁποία συμπληρώθηκε, ὕστερα, ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς ἔκδοσης τοῦ 1713 μὲ βία τὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου ἢ τὴ δική του φαντασία), ὅποτε ὁ μεταφραστὴς ἐπινόησε τὴ δεύτερη ἀλλαγὴ ἀφομοιώνοντας τοὺς ρηματικούς τύπους, ἢ β') πῶς παράλειψε ὁ μεταφραστὴς, εἴτε συνειδητὰ, εἴτε ἀσυνείδητα, τὴν ὁδηγία, ὅποτε ἔλλαξε καὶ τὸ ρῆμα.

Τὴν τρίτη, καὶ τελευταία, διαφορὰ βρίσκουμε στοὺς στ. 477-478, πού λέγονται ἀπὸ τὴ Σάρα. Στὴν T τὸ δίστιχο αὐτὸ βρίσκεται μετὰ τὸ στ. 482, ἐνῶ τὰ δυὸ λόγια τοῦ Ἄβραάμ στοὺς στ. 473-476 (ἀπευθυνόμενα στὴ Σάρα) καὶ στοὺς στ. 479-480 (ἀπευθυνόμενα στὸν Ἰσαάκ), πού τώρα ἀκολουθοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, δὲ σχηματίζουν ἐνότητα, ἀλλὰ ἔχουν τυπωθεῖ ἔτσι πού εἶναι ἀνεξάρτητα καὶ προηγούνται καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὴν ὁδηγία «ABPAAM»). Οἱ ἄλλες ἐκδόσεις καὶ τὸ M δὲ δείχνουν

ούτε ένα ἴχνος αὐτοῦ τοῦ σφάλματος. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς πρόκει-
ται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος ποὺ ἴσως νὰ προκλήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς
ὅτι εἶχε προστεθεῖ τὸ δίστιχο ἀπὸ τὸ μεταφραστὴ μὲ τὸ χέρι κι ἔτσι
ἄλλαξε θέση.

2.4. Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν $T (= \Sigma)$ καὶ B

Πιὸ πάνω διαπιστώσαμε πὼς οἱ ὁμοιότητες τῆς T καὶ τῶν ἐκδό-
σεων εἶναι τόσο μεγάλες ποὺ σχεδὸν νὰ ἀτονίσουν τελείως τὶς διαφορές.
Ἔτσι γίνεται προφανές ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B πῆρε τὸ κείμενό του ἀπὸ
τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σάρου (ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς ἀναφέρεται σὰν Σ). Ὅτι
ἔτσι ἔγινε στὴν πραγματικότητα διευκρινίζεται καὶ στὴν ἐπόμενη σειρὰ
παραδειγμάτων, στὰ ὁποῖα ἡ B πάντα ταυτίζεται μὲ τὴν $T (= \Sigma)$, μὰ
δὲν ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ K , τὴν B_1 ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζὶ.

2.4.1. $T (= \Sigma) \# BK$

— στ. 176 μ' ἔτοιον θάνατον: μὲ τὸν θάνατον KB_1M : πογιουλέ
ἰλοῦμουλεν $T =$ «μ' ἔτοιον θάνατον».

— στ. 326 ἐτοῦτα BB_1M : ἐτοῦτο K : πουνλάρ $T =$ «τοῦτα».

— στ. 392 σου κάνει B : σου τοῦ κάνει KB_1 : δὲ μᾶς κάνει M : ἀγλα-
μακλαρὴν νέφη ἔτμεετζεκ $T =$ «ὄλα τὰ κλάματά σου δὲ θὰ ὀφελήσουν
τίποτα».

— στ. 526 ἄγομαι B : πήγαινε KB_1 : σύρε M : Βὲ ὄμουρμ κετελήμ
ντοᾶ ἔτεγιμ $T =$ «ἀγαπητό μου παιδί, πάμε· θέλω νὰ κάνω προσευχή». Ἄπ' αὐτὸ τὸ λάθος ἐρμηνείας φαίνεται καθαρά πὼς ἡ Σ εἶχε ἕναν τύπο
σὰν «ἄγομαι» ἢ «ἄγωμε».

— στ. 829 ἦκαν' BM : ἦτον KB_1 : τζαλάρ $T =$ «κτυποῦσε».

— στ. 912 βουλὴν B : βολάν KB_1 : φορὰ M : μουρατῆμ $T =$ «θέληση».

— στ. 10 1 Δὲ θέλω πλειὸ ἐρμήνευμα B : Δὲν θέλω ἐρμήνευμα ἐγὼ
 K : Δὲ θέλω ἐρμηνεύματα B_1 : Δὲ θέλω μπλιὸ ἀρμήνευμα M : Πὲν ταχί
τατρίφ ἴστεμὲμ $T =$ «Δὲ θέλω πιὰ ἐρμήνευμα».

2.4.2. $T (= \Sigma) \# BB_1$

— στ. 2 φέρνου(ν) BKM : φέρνω B_1 : κετηρίορλαρ $T =$ «φέρνουν»¹³.

— στ. 773 κινήσω BK : νικήσω B_1M : τεπρενεῆμ $T =$ «(νὰ) κινήσω».

13. Πβ. Α. Πολίτη, Ἑλληνικά 14, 1956, σ. 532. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγο-
νὸς ὅτι στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ, τοῦ 1844 (βλ. Salaville - Dalleggio, ὁ.π., ἀρ. 106, σ.

— στ. 1067 πρα(γ)μάτων BKM: ταγματών B₁: τζούμλε ζατλαρήν σαχιπτή T = «ἀφέντη όλων τῶν πραγμάτων».

2.4.3. T (= Σ) ≠ B

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ λίγες περιπτώσεις ὅπου ἡ B δὲν εἶναι ὅμοια μὲ τὴν T κι ἔτσι ἴσως οὔτε μὲ τὴ Σ. Εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

— στ. 318 στὸν κόκκαλον B: κουνσανμῖς T = «στὴ ζώνη». Τὸ K καὶ ἡ B₁ ἔχουν τὴ γραφὴ «στὴν ζώνη του». Ἴσως λοιπὸν νὰ τὴν ἔχει καὶ ἡ Σ. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ ἐκδότης τῆς B θάπρεπε νὰ ἔχει πάρει αὐτὴ τὴ γραφὴ, ποὺ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ἐπινόησε ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς Σ ἢ ἀπὸ ἄλλο. Εὐλογοφανέστερο ὅμως εἶναι, νομίζουμε, νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ κάπως ἐλεύθερη ἀπόδοσι (πού, ἄλλωστε, εἶναι πολὺ φυσικὴ).

— στ. 492 Θυσίαν θὲ νὰ κάμωμεν BKB₁: νὰ πὰ νὰ ξεφαντώσωμε M: πούκιουν χουζμετὴν γιόκτουρ T = «σήμερα δὲν ἔχεις ὑπηρεσία (δηλ. δὲν ἔχεις τίποτα νὰ κάμεις)». Ἡ περίπτωσι εἶναι πολὺ προβληματικὴ. Ἡ μετάφρασι ὑπενθυμίζει περισσότερο τὸ κείμενο τοῦ M, μὰ τότε ἀναρρωτιέται κανεὶς γιὰ τὴν ὁ μεταφραστής, ποὺ σ' ἄλλες περιπτώσεις πάντα ἀποδίδει τὶς λέξεις «ξεφάντωσι» καὶ «ξεφαντώνω» μὲ τύπους τῆς λέξεως «σαφά» (= διασκέδασι, τέρψη· βλ. τοὺς στ. 434, 508, 533, 797), δὲν τόκαμε τούτῃ τὴ φορά. Τὸ πρόβλημα ἀποσαφηνίζεται λίγο ὅταν προσέξουμε τὴ μετάφρασι ὀλόκληρου τοῦ διστίχου: ὀγιάν ὀγλούμ, παχτζεγὲ κιτελήμ. πούκιουν χουζμετὴν γιόκτουρ τατήλσηρ T = «ξύπνησε, γιέ μου, θὰ πᾶμε στὸν κῆπο· σήμερα δὲν ἔχεις ὑπηρεσία· εἶναι σχόλη». Ἴσως νὰ ἔβρισκε ὁ μεταφραστής, ποὺ ἦταν κληρικὸς, ἔχοντας μπροστά του τὸ κείμενο ὅπως τὸ δίνει ἡ T, τὸ συνδυασμὸ μιᾶς εὐχάριστης διαμονῆς στὸν κῆπο μὲ προσφορὰ θυσίας ἀκατάλληλο¹⁴.

280-1) βρισκουμε «κετηρίορουμ» = φέρνω! Μ' ὄλο ποὺ οἱ Salaville καὶ Dalleggio μᾶς διαβεβαιώνουν ὅτι «le texte ne diffère en rien de la première édition», βρήκαμε, ἐρευνώντας τὸ κείμενο αὐτό, 55 ἀλλαγές (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς διορθώσεις ἀπλῶν τυπογραφικῶν λαθῶν). Τὸ εἶδος τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν ὅμως δείχνει καθαρὰ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ καινούργια μετάφρασι (βασισμένη σ' ἄλλη ἐκδοσι), ἀλλὰ γιὰ διασκευὴ τῆς παλιᾶς μετάφρασης, ποὺ πραγματοποιήθηκε σχεδὸν σίγουρα χωρὶς τὴ χρῆσι ἑλληνικοῦ κειμένου. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν κ. Ἐρμ. Ἀνδρεάδη τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του στὴν ἐρμηγεία τῶν τουρκικῶν κειμένων.

14. Ἐπάρχει κι ἄλλο παράδειγμα τέτοιαις συνειδητῆς ἀλλαγῆς στὸ κείμενο, ποὺ ἔγινε μᾶλλον γιὰ θρησκευτικὸς λόγους. Βλ. § 2.2., στ. 857-862.

— στ. 556 ἐνημέναμεν B: ἀνημέναμεν KB₁: ἀνιμένομε M: ἐγλένμεγοροϋζ T = «(δὲν) ἀναμένουμε». Ἐάν ἡ μετάφραση εἶναι σωστή, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ γραφή τῆς Σ εἶναι ὅμοια μὲ τὸ M καὶ ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B ἐπινόησε τὸν παρατατικὸ (καὶ μάλιστα τὸν κρητικὸ τύπο του!) ἢ τὸν βρῆκε στὸ χειρόγραφο ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ Σ ἢ σὲ κανένα ἄλλο. Αὐτὸ πάλι θὰ σήμαινε ὅτι ὁ παρατατικὸς, ποῦ δὲν εἶναι μόνο "lectio difficilior", ἀλλὰ καὶ ἔχει μεγάλη σημασία σχετικὰ μὲ τὴν «ἀλλαγὴ πράξης» (καὶ σκηνοθεσίας) ποῦ συμβαίνει ἀνάμεσα στοὺς στ. 554 καὶ 555, δὲ στηρίζεται πιά πολὺ γερὰ στὴν παράδοση. Κι ἐδῶ πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ λάθος ἢ ἀπροσεξία τοῦ μεταφραστῆ.

— στ. 568 σκλαβώνει BKB₁M: ζαποὺν ἐηλετή T = «πίεσε (ἔθλιψε)». Ἡ μετάφραση αὐτὴ τὸ κάνει πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ Σ ἔχει τὸν τύπο «σκληβώνει» καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ διόρθωση ποῦ πρότεινε ὁ Μανούσκακας εἶναι σωστή. Ὁ ἐκδότης τῆς B (νομίζοντας πὼς ἐπρόκειτο γιὰ τυπογραφικὸ λάθος;) διάλεξε τὸ πρόχειρο «σκλαβώνει».

— στ. 824 κατέχει BK: δὲν βγαίνει B₁: om. M: (βὲ πὶρ κιμέσνε) τζικάμαζ T = «(καὶ κανεὶς δὲ) βγαίνει». Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἡ ἰδιότυπη γραφή τῆς B₁ ὑπῆρχε κιόλας στὴ Σ. Ἴσως ἡ γραφή τῆς B «κατέχει» νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπανάληψη αὐτῆς τῆς λέξης στοὺς στ. 821 καὶ 823.

— στ. 895 εὔρηκες B: ἔβλεπες KM: εὔρισκες B₁: (βαλιτέμ κελέτε πενή παγλανμῖς) κιορέιτην T = «(Μάνα μου, νὰ ἐρχόσουν καὶ) νὰ μ' ἔβλεπες (δεμένο)». Ἐτσι βλέπουμε ὅτι πιθανῶς ἡ γραφή τῶν M καὶ K ὑπῆρχε καὶ στὴ Σ. Γιατὶ νὰ ἄλλαξε τὸ κείμενο ὁ ἐκδότης τῆς B δὲν εἶναι βέβαια πολὺ καθαρὸ. Μπορεῖ νὰ νόμιζε ὅτι σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις «νὰ» πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄοριστο: βλ. καὶ στ. 859, ὅπου διαλέγει τὸ «νὰ ξεψύχισα» ἀντὶ γιὰ παρατατικὸ. Ἀφοῦ τὸ «εἶδες» δὲν ταιριάζει στὸ μέτρο, νὰ διάλεξε ἄραγε τὸ «εὔρηκες»;

— στ. 949 Ἐλυσε τοῦτα τὰ δεσμὰ B: Λύσε ἐτοῦτα τὰ δεσμὰ KB₁: Λύσε του τὰ δεσματικά M: ποσλάνματην τζετζήβερ παγλαρηνὶ T = «λύσε τὰ δεσμὰ του γλήγορα». Εἶναι σαφέστατο πὼς ἡ Σ εἶχε προσταχτικὴ, καὶ ἔχει τὸ παράξενο γ' πρόσ. ἐν. τῆς ὀριστικῆς ποῦ βρίσκουμε στὴ B. Ἴσως νὰ νόμιζε ὁ ἐκδότης τῆς πὼς ἦταν ὀριστικὴ καὶ τὸ «λύτρωσε», ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ «θέλει» (950) καὶ «ἐγνώρισεν» καὶ «εἶδε» (953).

— στ. 1116 ἄφες με, καὶ ἀπὸ τὴν χαρὰν γροικῶ κ' ἡ ψή μου βγαίνει BB₁ (K λείπει ἐδῶ): γιατί με ἀπὸ τὴ χαρὰ τώρα ἡ ψυχὴ μου ἐβγαίνει M: τουτουν πενή σεβηντζιμπέν σίμη τζανήμ τζικάγιωρ T = «κρατῆστε με, ἀπὸ τὴ χαρὰ τώρα ἡ ψυχὴ μου βγαίνει». Φαίνεται πολὺ καθαρὰ πὼς ἡ Σ πρέπει νὰ ἔχει ἓναν τύπο τῆς προσταχτικῆς τοῦ «κρατῶ»:

επομένως ή διόρθωση του Μέγα «κράτει με» είναι σωστή. 'Ο εκδότης τῆς Β θ' άλλαξε τὸ «κράτει» τοῦ προτύπου του σὲ «ἄφρες», νομίζοντας ὅτι ἦταν (ἐσφαλμένη) ἐπανάληψη τοῦ στ. 1115. 'Η ἀντίθεση «τώρα/ γροικῶ» εἶναι πῶς προβληματική. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Τ ἔχει τόσο ἔντονα τὴ λέξη «σίμη» (= τώρα) (μιὰ λέξη, ἄλλωστε, πού σ' αὐτὴ τὴν πρόταση δὲ γεννιέται φυσικὰ καὶ αὐτόματα) πρέπει σχεδὸν σίγουρα νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ λέξη ὑπῆρχε στὸ κείμενο τῆς Σ. 'Ο μόνος λόγος πού άλλαξε ὁ εκδότης τῆς Β τὸ «τώρα» σὲ «γροικῶ» μπορεῖ νὰ εἶναι πὼς ἔκαμε μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποφύγει τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ στ. 1113. Τὸ «γροικῶ», ἄλλωστε, μποροῦσε νὰ δανειστεῖ ἀπὸ τὸ στίχο 193: «... γροικῶ κι ἐβγαίνει ἡ ψῆ μου» (ἔτσι σ' ὅλες τὶς πηγές).

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν $B = \Sigma$ ἢ ὄχι (στ. 195-200, 318, 492, 556) καὶ πέντε ὅπου σίγουρα δὲν ἀκολουθεῖ ἡ Β τὴ Σ (στ. 568, 824, 895, 949, 1116). Μ' ὅλες τὶς ἀμφιβολίες πού ὑπάρχουν (ἰδιαιτέρως στοὺς στ. 195-200 καὶ 1116: γροικῶ) εἶναι πολὺ μικρὸ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀλλαγῶν, εὐεξήγητο ἄλλωστε, ὅπως προκύπτει ἀπ' τὰ περισσότερα τῶν παραπάνω παραδειγμάτων. Εἶναι δύσκολο λοιπὸν νὰ μπορέσουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ εκδότης τῆς Β ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σ εἶχε μπροστά του καὶ μιὰ ἄλλη πηγὴ (τὸ χειρόγραφο τῆς Σ ἢ κανένα ἄλλο).

2.5. Συμπεράσματα γιὰ τὴν Τ

Μ' ὄλο πού ἡ Τ εἶναι μετάφραση καὶ μάλιστα μιὰ μετάφραση πού ἡ ποιότητά της ταλαντεύεται σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ἔτσι ἔχει ὅλα τὰ ἀτυχῆ χαρακτηριστικὰ πού ἀνήκουν σὲ κάθε μετάφραση, δὲν μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε τὴ συμβολὴ της στὸν πιθανὸ προσδιορισμὸ τῶν γραφῶν τοῦ κειμένου τῆς Σ. 'Η ἐρώτηση ἂν ἡ τουρκικὴ μετάφραση πρέπει ν' ἀξιοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας», καὶ σὲ περίπτωσι καταφατικῆς ἀπάντησις, σὲ τί βαθμὸ πρέπει νὰ γίνῃ ἡ χρῆσις αὐτῆς, θὰ συζητηθεῖ στὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς.

Σχέσις μεταξὺ τῶν Μ καὶ Σ δὲν ὑπάρχει, μ' ὄλο πού μοιάζουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὰ κείμενα τῶν Μ καὶ Τ καὶ ὑπάρχουν βέβαια καὶ περιπτώσεις πού τὸ κείμενο μοιάζει ὄχι μόνον μὲ τὸ Μ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ Κ ἢ καὶ τὴ Β₁. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐλάχιστη δυνατότητα ὁμοιότητος στοὺς στ. 195-200¹⁵ καὶ 492¹⁶, γιὰ ὁμοιότητα πού δὲ βασίζεται ἀναγκαιῶς στὴ Σ στοὺς στ.

15. Βλ. § 2.3.

16. Βλ. § 2.4.3.

556¹⁶ και 611¹⁷, και για όμοιότητα που πιθανώς να στηρίζεται στη Σ στους στ. 895¹⁶, 949¹⁶ και 1116¹⁶.

Για τή σχέση των Τ (= Σ) και Β είπαμε αρκετά. Για τις σχέσεις μεταξύ των Τ (= Σ) και Κ και για αυτές των Τ (= Σ) και Β₁ μπορούμε να προσθέσουμε και τὰ ἑξῆς:

Ἡ Σ και τὸ Κ¹⁸ παρέχουν τὴν ἴδια γραφή (που δὲν ὑπάρχει στη Β) στους στ. 895¹⁶ και 949¹⁶, οἱ Σ και Β₁ στὸ στίχο 824¹⁶. Εἶναι αὐτονόητο πὼς οἱ Β* και Β₁ δὲν ἔλαβαν ἀναγκαίως τὶς γραφὲς αὐτὲς ἄμεσα ἀπὸ τὴ Σ. Μπορεῖ νὰ κατέληξαν στὰ κείμενά τους και ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐκδοση (τοῦ Βόρτολι), πού, ἀντίθετα μετὰ τὴ Β, εἶχε διατηρήσει τὴν παλιὰ γραφή τῆς Σ. Καὶ στὶς περιπτώσεις των Β* και Β₁ μπορούμε, νομίζουμε, ν' ἀποκλείσουμε τὴ δυνατότητα νὰ ἦταν προσιτὰ γιὰ τοὺς ἐκδότες τους τὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς Σ ἢ κανένα ἄλλο.

3. Οἱ ἐκδόσεις

3.1. Οἱ ἐκδόσεις πού ἀναφέρονται παρακάτω ἀντιπροσωπεύουν τὸ σύνολο των ἐκδόσεων πού βρήκαμε κατὰ τὴ διάρκεια των τελευταίων χρόνων¹⁹ καθὼς και ἐκεῖνες πού δὲ βρήκαμε ἀλλὰ πού ἡ πραγματικὴ ὑπαρξὴ τους ὡστόσο εἶναι ἀρκετὰ πιθανή. Δὲ δίνω παρὰ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού εἶναι χρήσιμα ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆς τῆς μελέτης. Γιὰ τοὺς πλήρεις τίτλους κλπ. παραπέμπω στὶς γνωστὲς βιβλιογραφίες και σὲ μιὰ πρόσφατη βιβλιογραφία γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ Δασκαλόπουλου²⁰.

17. Βλ. § 2.2.

18. Πίσω ἀπὸ τὸ Κ πρέπει φυσικὰ νὰ βλέπουμε τὴν ἐκδοση τῆς ὁποίας τὸ Κ εἶναι ἀντίγραφο και πού μπορούμε νὰ ἀποκαλέσουμε: «Β*».

19. Εὐχαριστῶ κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ὅσους με βοήθησαν στὴ δύσκολη αὐτὴ δουλειὰ μετὰ τὸ νὰ ψάξουν γιὰ ἐκδόσεις και νὰ μοῦ προμηθεύσουν φωτοτυπίες (τὴν Κυρία Λουκία Δρούλια, τὴ δ. Μαρία Μαντουβάλου και τοὺς κυρίους Α. Ἀγγέλου και Α. Πολίτη) ἢ μετὰ τὸ νὰ μοῦ δανείσουν ἐκδόσεις ἀπὸ τὶς δικές τους βιβλιοθήκες (τὴν Κυρία Μ. Κουταρέλλη και τοὺς κυρίους Φιλ. Ἡλιοῦ και Μαν. Χαριτάτο). Ἰδιαίτερη εὐγνωμοσύνη χρωστῶ στους κυρίους Δημ. Δασκαλόπουλο και Φιλ. Ἡλιοῦ γιὰ τὶς πολὺτιμες συμβουλές τους.

20. Συντομογραφίες: Βρετός: Ἄνδρ. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἦτοι κατάλογος των ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, Ἀθ. Α' 1854, Β' 1857· *Γκίνης-Μέξας*: Δημ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α' - Γ', Ἀθ. 1939-1957· Ἡλιοῦ: Φιλ. Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογρα-*

1696. "Εκδοση Ν. Σάρου. Λανθάνει. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518 (= Σ).
1713. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Βιβλιοθήκη τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου· 237. 1.17. Βλ. Legrand, ἀρ. 84 (σ. 107-108), 'Ηλιού, σ. 148, Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Β).
1745. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Λανθάνει. Βλ. Legrand, ἀρ. 330 (σ. 336) (Βρετός, ἀρ. 102, Π, σ. 51), Δασκαλόπουλος, σ. 518.
- 1754.(;)Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
- 1755.(;)Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1756. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Λανθάνει. Κατὰ πληροφορία τοῦ κ. Φιλ. 'Ηλιού.
1760. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Βιβλ. 'Αθ. Χατζηδῆμου. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 85 (I, σ. 104-105), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Β₁).
1766. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Λανθάνει. (Βιβλ. τοῦ 'Αγιορείτου μοναχοῦ Κοσμᾶ). Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 98 (I, σ. 110), Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1771. Βιβλ. τοῦ Keckskemet. Πβ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1777. "Εκδοση Δ. Θεοδοσίου. Μαρκιανῆ Βιβλιοθήκη Βενετίας: 193. d. 406. Βλ. Legrand, ἀρ. 882 (Π, σ. 239), Γ.Σ. Πλουμίδης, π. 'Ερανιστής 9 (1971), σ. 241, Δασκαλόπουλος σ. 518.(=Θ).
1782. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη: MGL 73.15. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 552 (Π, σ. 128). (= Γ).
1791. "Εκδοση Δ. Θεοδοσίου. Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ: Race. Gen. Oriente V 613. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 14 (I, σ. 55-56), Γ. Σ. Πλουμίδης, Τὸ Βενετικὸν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824), 'Αθ. 1969, σ. 153 (ἀρ. 6), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Θ₁).
1795. "Εκδοση Π. Θεοδοσίου. Λανθάνει. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 218 (I, σ. 359), (Βρετός, ἀρ. 313), Δασκαλόπουλος, σ. 518.

φία. Α': Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), 'Αθ. 1973· Πίου: Ph. Πίου, *Un projet bibliographique d'E. Legrand*, 'Αθ. 1977· Λαδᾶς-Χατζηδῆμος: Γ. Λαδᾶς-Α. Χατζηδῆμος, 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰὼνα, I-Π, 'Αθ. 1964 καὶ 1976· Legrand: E. Legrand, *Bibliographie Hellénique du XVIIIe s.*, I-Π, Παρίσι 1918 καὶ 1928· Δασκαλόπουλος: Δημ. Δασκαλόπουλος, «'Εκδόσεις ἔργων Κρητικῆς Λογοτεχνίας (1600-1669)» Μέρος 8ο καὶ Μέρος 9ο, *Συλλέκτης*, τεῦχ. 21 (Δεκ. 1976), σ. 486, καὶ τεῦχ. 22 ('Ιαν. 1977), σ. 518-520.

1796. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη: MGL 73.16. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 17 (I, σ. 26), Ἡλιού, ἄρ. 203 (σ. 252), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Γ₁).
- 1798.(;) Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1803. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Bodleian Library (Ἰσφόρδη) BYW 29196. f. 5(7). Βλ. Ἡλιού, ἄρ. 283 (σ. 327), Πίου, ἄρ. 14 (σ. 27), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₂).
1809. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Λανθάνει. Βλ. Ἡλιού, ἄρ. 290 (σ. 327), Πίου, ἄρ. 42 (σ. 35), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1809. "Εκδοση Π. Θεοδοσίου. Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη Παδούης: 4. b. 244. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἄρ. 6642 (II, σ. 468). Πλουμίδης, ἄρ. 323 (σ. 138), Δασκαλόπουλος, σ. 519^{20α}.
1812. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σορβόννης: 19, 44, Βιβλ. Γ.Π. Σαββίδη. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἄρ. 703 (I, σ. 114-5), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₃).
1815. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη Παδούης: 3. b. 237. Βλ. Πλουμίδης, π. Θησαυρίσματα 5 (1968), σ. 234-235, ἄρ. 24, Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₄).
1816. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη Βενετίας: Misc. D 3151. Βλ. Ἡλιού, ἄρ. 304 (σ. 328), G. Veloudis, Das griechische Druck - und Verlaghaus "Glikis" in Venedig (1670-1854), Wiesbaden 1974, σ. 120, ἄρ. 912α, Πίου, ἄρ. 63 (σ. 39), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ_{4α})^{20β}.
1817. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος: Θ 14007. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἄρ. 973 (I, σ. 156), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₅).
1832. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος: Ν.Φ. 1118. Βλ. Γκίνης - Μέξας, ἄρ. 2192 (I, σ. 326), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₆).
1836. "Εκδοση Φραγκ. Ἀνδρόλα. Βιβλιοθήκη Φιλ. Ἡλιού. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Ν).
1842. "Εκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Γκί-

20α. Λυποῦμαι πὺν δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴ μελετήσω. Γιὰ μιὰ περιγραφὴ τῆς ἔκδοσης αὐτῆς βλ. Ὀλγα Κατσιαρδῆ, Ἐρανιστῆς 14 (1977), σ. 142, ἄρ. *6642.

20β. Ὅταν ἔφτασε στὰ χέρια μας ἡ ἔκδοση αὐτή, εἴχαμε πιά τερματίσει τὴ μελέτη μας. Οἱ γραφές τῆς, ὡστόσο, ἔχουν συμπεριληφτεῖ στοὺς διάφορους καταλόγους. Βλ. καὶ σημ. 92.

- νης - Μέζας, ἀρ. 6830 (II, σ. 492), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ).
1848. Ἐκδοση Φοίνικος. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος: Ν.Φ. 1119. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 4739 (II, σ. 208-209), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₁).
1850. Ἐκδοση Ἀγ. Γεωργίου. Λανθάνει. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 5189 (II, σ. 269-270), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1855. Ἐκδοση Ἀγ. Γεωργίου. Λανθάνει. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 6442 (II, σ. 439), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1856. Ἐκδοση Ἀγ. Γεωργίου. Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀμστερνταμ· 2386 G 47²¹. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Α).
1856. Ἐκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Ἀβιβλιογράφητη. (= Φ_{1α}).
1860. Ἐκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Γ.Π. Σαββίδη. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 8220 (III, σ. 185), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₂).
1863. Κατὰ πληροφορίαν τοῦ κ. Φιλ. Ἡλιού^{21α}.
1864. Ἐκδοση Φοίνικος. Λανθάνει. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1865. Ἐκδοση Ζακύνθου. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος. Ν.Φ. 1120, Βιβλιοθήκη Λοβέρδου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Ζ).
1870. Ἐκδοση Πάτρας. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Δασκαλόπουλος σ. 519. (= Π).
1873. Ἐκδοση Ἀγ. Γεωργίου. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος: Ν.Φ. 1120 C, Βιβλιοθήκη Λοβέρδου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Α₁).
1874. Ἐκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₃).

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὸς δὲ μελέτησα τίς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις, τυπωμένες μετὰ τὸ 1874: τὸ 1880 δημοσιεύει ὁ Legrand τὴν περιφημὴ του ἔκδοση τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» πὸς βασιζότανε στὴν δῆθεν ἔκδοση τοῦ 1535 (μαζὶ μὲ σημειώσεις γιὰ τίς γραφῆς μιᾶς, δῆθεν κι αὐτῆς,

21. Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Δράμα ἱερὸν, Συλλεχθὲν ἐκ τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ Συντεθὲν διὰ Στίχων ἀπλῶν, Μετατυπωθὲν δὲ καὶ ἤδη μὲ τὴν ἀνήκουσαν ἐπιμέλειαν. Ἐν Βενετίᾳ. Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. 1856. 4ο, σ. 48.

21α. Μοῦ γράφει: «Στὸν Κατάλογο τοῦ Βιβλιοπωλείου «Φῶτιος ὁ Κωνσταντινοπολεὺς» τοῦ Νικολάου Β. Νάκη, ἐν Ἀθήναις 1884 (Μάιος) ἀναγράφεται στὴ σ. 1, ἀρ. 1: «ΑΒΡΑΑΜ Θυσία, δρᾶμα ἱερὸν, Βενετία 1863» [τιμῆ] Λεπτ. 50».

ἐκδόσης τοῦ 1555)²². Προώθησα τὶς μελέτες τῶν ἐκδόσεων τόσο μακριὰ (ἢ μᾶλλον κοντὰ) μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴ σωστὴ θέση αὐτῶν τῶν δυὸ ἐκδόσεων, ποὺ ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν Μέγα «Λ» καὶ «Λ₁», σὲ σχέση μετὰ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις. Τὰ πορίσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν θὰ τὰ δώσω πιὸ κάτω, στὸ κατάλληλο μέρος²³.

Ὁ δεῦτερος κατάλογος²⁴ ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει τὶς διαφορετικὲς γραφὲς τῶν ἐκδόσεων ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ βροῦμε τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις. Δὲν παραθέτουμε ὅλες τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν, κι αὐτὸ ὄχι βέβαια μόνο γιὰτὶ δὲ θὰ μᾶς τὸ ἐπέτρεπε ὁ χῶρος, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν τὸ θεωροῦμε καθόλου ἀναγκαῖο· ἀντίθετα μάλιστα, θὰ μᾶς ἐμπόδιζε νὰ φτάσουμε σὲ ἀκριβῆ καὶ ὀρθὰ συμπεράσματα. Οἱ ἐκδόσεις διαφέρουν σὲ πολλὰ, στὴν ὀρθογραφία, στὴ χρῆση τοῦ τελικοῦ -ν, στὴ χρῆση τῆς ἐκθλιψῆς καὶ τῆς ἀποκοπῆς, στὴν τάση νὰ ἀντικαθιστοῦν ἰδιωματικὲς λέξεις καὶ τύπους μετὰ ἀνάλογες ποὺ εἶναι πιὸ κοινὲς ἢ καὶ πιὸ ἀρχαῖζουσες. Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲ μᾶς λένε τίποτα γιὰ τὶς ἀμοιβαῖες ἐξαρτήσεις τῶν ἐκδόσεων: στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν παρατηρεῖται καμιά συνέπεια γραμματικῶν τύπων καὶ εἶναι γενικὰ φανερὴ ἢ ἀσυνάρτητη ἐπέμβαση στὸ σημεῖο αὐτὸ (ἂν ὄχι καὶ σὲ ἄλλα) τῶν ἐκδοτῶν.

Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο διάλεξα μόνο ἐκεῖνες τὶς γραφὲς ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ σωστὴ καὶ καθαρὴ εἰκόνα τῶν ἀμοιβαίων ἐξαρτήσεων. Αὐτὲς εἶναι: Α' συνειδητὲς ἀλλαγές, ἀλλαγές δηλαδὴ ποὺ εἶναι τόσο ριζικὲς ποὺ νὰ ἀλλάζει τὸ κείμενο σὲ νόημα ἢ σὲ μορφή καὶ ποὺ δὲν τὶς συλλαμβάνει κανεὶς εὐκόλα· Β' ἀσυνειδητὲς ἀλλαγές, ἰδίως τυπογραφικὰ λάθη· Γ' ἀλλαγές ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ ἰδιωματισμούς, ἀλλὰ μόνο μ' αὐτοὺς ποὺ μετὰ τὴν ἀντικατάστασή τους σὲ μιὰ ἢ περισσότερες προηγούμενες ἐκδόσεις ξαναγυρίζουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη: σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπάρχει μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὴ μεταγενέστερη καὶ τὴν πιὸ παλιὰ ἐκδοση στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ ἰδιωματισμός.

22. Γιὰ τὴ θλιβερὴ ἱστορία αὐτῶν τῶν «παλιῶν» ἐκδόσεων τῆς «Θυσίας», ποὺ ἀρκετὰ ἐμπόδισε τὴν πρόοδο τῆς γνώσης μας γιὰ τὸ δράμα αὐτό, βλ. πιὸ πάνω, σ. 25, σημ. 5α.

23. Βλ. § 3.3.22.

24. Δὲ θὰ μπορούσα νὰ δώσω αὐτὸν τὸν κατάλογο οὔτε μάλιστα καὶ ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ὑπῆρχε, ἂν ἡ Κε Ems Swaan-Baarslag δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν τεράστια δουλειὰ τῆς ἀποδελτίωσης τῶν ἐκδόσεων. Τὴν εὐχαριστῶ θερμότατα.

354. (καὶ ἔχῃ) (— ἔχῃ) (— —) ἀπὸ	B	K	B ₁ ²⁰	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Λ	Λ ₁		
380. ἐπλήθυνες ἐπλήθηνες	B	K	B ₁	Θ	→																	Φ ₃		
386. θέλω θέλουσιν	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
392. σου κἀνει σου τοῦ κἀνει	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	→																
423. ἐποκοιμούσουσιν ³⁰ ἀποκοιμήθης	B	K	B ₁	Θ	→																			
435. σκολήνα σκούληνα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁	
440. ποδὸς ἀλα παιδὸς ἀλα ³¹	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	→				Λ		
448. καπορδυνασθῆ καλορδυνασθῆ	B	K	B ₁	Θ	→																			
449. μου μὲ τὰ ρούχα ἐδῶ ³² μου — τὰ ρούχα... καὶ ἐδῶ μου — τὰ ρούχα... καὶ ἐδῶ μου — τὰ ρούχα... ἐδῶ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z				Φ ₃	Λ	Λ ₁
460. σκολήνα σκούληνα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁	
500. (1) μ', ὄ, τ' ἐνδοχῆν μ', ὄ, τ' ἐδοχῆνα ³³ μ', ἦ, τ' ἐδοχῆν μ', ἦν ἐδοχῆν	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁	
500. (2) φλακασμένοι φλακωμένοι φλακασμένοι ³⁴	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	→																
518. καὶ γυρίζομεν δὲν γυρίζομεν	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4^α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁

829. ήκαν' ὄταν ⁴⁰ ήτον, ὄταν	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
844. σφάμα σφάμα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
851. χαρά σ' ἐσέ, χαρά σ' ἐσέ χαρά σ' ἐσέ, παιδάκι μου	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
857. όπου ἐκεῖ ἐκεῖ όπου	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
859. νά ξεψύχησα νά ξεψύχουνα νά ξεψύχιστα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
895. νά μ' ἐγλαπτες νά μ' εὐρηκες νά μ' εὐρισκες	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
912. βουλήν βουλήν	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
944. εὐρέθη ἄλλον εὐρέθη σ' ἄλλον	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
949. ἔλυσε τοῦτα λύσε ἐτούτα ⁴¹ λύσε τὰ τοῦτα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
989. νά δῆς τά δῆς θά δῆς	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
995. νά εὐχηθῶ νά σ' εὐχηθῶ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
1011. χοληκεμένα ⁴² πικραμένα χαληκομένα εξαλλωμένα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
1026. τέτοιον τέκνον τέκνου	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Λ	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁

Β' ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ⁴³

όδηγ. στο 1. ΑΓΓΕΛΟΣ (Ο ΑΓΓΕΛΟΣ)

7. ἄξιον (ἄξιον)	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₃	Λ	Λ ₁
27. σόττασις (σκόττισις) σκόττοσις	Γ ₃				Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₃	Λ	Λ ₁
55. μοι (μου)	Γ ₃				Γ ₆	Φ		Α	Α	Π	Α ₁	Λ
72. δαρθη (δαρθη και δοθη και)	Γ ₃				Γ ₆	Φ					Α ₁	Λ ₁
124. κουλῆ (βουλῆ)					Γ ₆	Φ	Φ ₁				Λ	Λ ₁
128. πάθη (πάθη σου)	Γ ₃				Γ ₆	Φ	Φ ₁				Λ	Λ ₁
151. και με να δης(και να με δης)					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Φ ₃		Λ
234. να βαστῆς (να την βαστῆς)					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Α	Α	Π	Α ₁	Λ
259. κοπράδι (κοπράδι/κοπάδι)						Φ		Α				
261. μοι (μου)								Α			Α	Λ
316. ἀφέντη (ἀφέντης)	Γ ₃				Γ ₆						Α	Λ
354. — (ὄχι)	Γ ₃											Λ ₁
367. τῆνες (τῆνος)	Γ ₂	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Φ	Φ ₁					
380. την ἀρετήν (στην ἀρετήν)					Γ ₆	Φ	Φ ₁					Λ
391. ν' απο ν' ἀποθάνη (να ποθάνη)					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
440. παιδόξαλα (παιδόξαλα)					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
471. πτό στρώμα (όκτο στρώμα)					Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
478. πολλολών (πελελών)					Ν	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
486. ν' αναπαγούμε (ν' αναπαγούμε)		Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
489. να ζαλιζη (το ζαλιζει)					Γ ₆	Φ		Α				Λ
514. βαριάν (με βαριάν)	Γ ₃				Γ ₆	Φ						Λ
529. ζαφρικη (ξαφρικη)					Γ ₆	Φ						Λ
541. λουκτουκῆς (λουκτουκῆς)					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
567. βαρά βαρά (βαρά βαρά ν')					Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ
589. κράζετον τε (κράζεε τόνε)	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Φ ₂	Π	Α ₁	Λ

⊙

3.2. Όμάδες σχηματισμένες από τις εκδόσεις

3.2.1. Για να βρούμε με ποιούς τρόπους συσχετίζονται οι διάφορες εκδόσεις έρευνήσαμε τις συνειδητές αλλαγές (Α'), τις άσυνείδητες (Β') και τις περιπτώσεις όπου επανέρχονται ιδιωματισμοί που είχαν κιόλας αντικατασταθεί σε προηγούμενες εκδόσεις (Γ').

3.2.2. Οι εκδόσεις του Βόρτολι που έχουμε, Β, Κ⁴⁸ και Β₁, δε σχηματίζουν πολύ συμπαγή ομάδα. Από τις 74 γραφές που παραθέτουμε στον κατάλογο Α' μόνο 37 ανήκουν σ' αυτή. Ένα τέτοιο ποσοστό είναι πολύ χαμηλό για μια ομάδα που είναι τόσο μικρή και που είναι μάλιστα και αρχική ομάδα, απ' όπου πηγάζουν όλοι οι επόμενες εκδόσεις: έτσι ή ομάδα αυτή αποτελεί μέρος μεγαλύτερων συνόλων, δηλ. οι ΒΚΒ₁ βρίσκονται μια φορά στη σειρά Β → Φ₃⁴⁹, 1 + 1 = 2 φορές στη σ. Β → Φ₁, 2 + 2 = 4 φορές στη σειρά Β → Γ₆, 1 + 4 = 5 φορές στη σειρά Β → Γ₅, 8 + 5 = 13 φορές στη σειρά Β → Γ₂, 3 + 13 = 16 φορές στη σειρά Β → Γ₁, 4 + 20 = 24 φορές στη σειρά Β → Θ₁, και τέλος μόνο 13 φορές (+ 24 = 37 φορές συνολικά) στην ομάδα ΒΚΒ₁, εκεί δηλ. όπου διαφέρει ή μονάδα αυτή απ' όλες τις άλλες εκδόσεις. Στη συνέχεια, όταν θα μελετήσουμε τις εκδόσεις χωριστά, θα δούμε πώς προκλήθηκε αυτό το φαινόμενο: α') μέσα στην ομάδα ΒΚΒ₁ υπήρχαν ακόμα δυό, τουλάχιστον, άγνωστες εκδόσεις⁵⁰, κι έτσι ή ομάδα διευρύνεται αίσθητά· β') οι εκδόσεις Β* (το πρότυπο του Κ) και Β₁ (και μάλλον και οι δυό άγνωστες) είσηγαν πολλές καινούργιες γραφές.

3.2.3. Η ομάδα ή σχηματισμένη από τις εκδόσεις του Θεοδοσίου (τυπωμένες στα 1777 και 1791) είναι πολύ πιο συμπαγής: τις βρίσκουμε σε 53 όμοιες γραφές μαζί με την έκδοση του Γλυκῆ του 1782, που βρίσκεται ανάμεσά τους, και σε 15 μοναχές τους, συνολικά λοιπόν 68 φορές από τις 74. Αποδείξεις για τις στενές σχέσεις τους βρίσκουμε και στις άσυνείδητες αλλαγές του καταλόγου Β': στ. 805 ΘΘ₁, στ. 860, 862 ΘΘ₁ ΑΠΑ₁, και στ. 932 ΘΓΘ₁Γ₁ΑΠΑ₁.

Έχει ενδιαφέρον να προσέξουμε και το γεγονός ότι σε τρία απ' αυτά τα παραδείγματα φαίνεται να υπάρχει κάποια σχέση με την πολύ πιο μεταγενέστερη ομάδα των εκδόσεων ΑΠΑ₁ (τυπωμένων στα 1856,

48. Στη συνέχεια θα δούμε ότι το χφ. Κολλυβᾶ είναι πραγματικά αντίγραφο μιας έκδοσης του Βόρτολι. Βλ. § 3.3.2.

49. Δεν λαμβάνουμε εδώ υπόψη, τις εκδόσεις Λ και Λ₁.

50. Βλ. τον κατάλογο στην § 3.1. Υποθέτουμε πως ή μια από τις τρεις άγνωστες εκδόσεις που αναφέρονται εκεί ήταν ή βάση του χφ. Κολλυβᾶ.

1870 και 1873). "Οτι αυτό δὲν εἶναι τυχαῖο διαπιστώνεται καὶ στὶς περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α': 50 ἀπὸ τὶς 68 γραφές πού ἔχουν μαζὶ οἱ Θ καὶ Θ_1 τὶς συναντοῦμε καὶ στὴν ὁμάδα ΑΠΑ₁⁵¹.

3.2.4. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, ἀπὸ τὴ Γ (1782) μέχρι τὴ Ν (1386 = 1836)⁵² σχηματίζουν, ὡς φαίνεται, μιὰ ἀκόμα πιὸ χαλαρὴ ὁμάδα ἀπ' αὐτὴ τοῦ Βόρτολι: μόνο 31⁵³ ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α' ἀνήκουν στὴν ὁμάδα $\Gamma \rightarrow N$ (καὶ 2 στὴν ὁμάδα $\Gamma \rightarrow \Gamma_6$). "Οταν ἄνωγ ἀφήσουμε τὴ Γ κατὰ μέρος καὶ πάρουμε ὑπόψη τὴν ὁμάδα $\Gamma_1 \rightarrow N$, βρίσκουμε 9⁵⁴ ὅμοιες γραφές ἐπιπλέον, συνολικὰ λοιπὸν $31 + 9 = 40$. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ Γ_2 (1803) ἡ ὁμάδα ἀποκτᾶ ὁμοιογένεια: βρίσκουμε 17⁵⁵ ἐπιπλέον γραφές: $40 + 17 = 57$. Τέλος, στὴν ὁμάδα Γ_3 (1812) $\rightarrow N$ φτάνουμε στὴν ἀκμὴ αὐτῆς τῆς ὁμάδας: 6 πρόσθετες γραφές⁵⁶: μιὰ ὁμάδα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 ἐκδόσεις (ἀπὸ τὸ 1812 μέχρι τὸ 1836) ἔχει 63 ὅμοιες γραφές, 56 ἀπὸ τὶς ὁποῖες συναντοῦμε καὶ στὶς ἐκδόσεις $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$ (πού, ὅπως βλέπουμε καὶ θὰ δοῦμε ἀκόμα, ἔχουν πολὺ στενές σχέσεις μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ) καὶ 34 σ' ἄλλες τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις (μέχρι τὴ Φ_3)⁵⁷.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο ὅταν πάρουμε ὑπόψη μας καὶ τὸν κατάλογο Β'. Ἐκεῖ βρίσκουμε τὶς ἀκόλουθες ἀσυνείδητες ἀλλαγές: $\Gamma \rightarrow \Gamma_5$ (χωρὶς ἄνωγ τὴ Γ_3) στ. 775, $\Gamma_3 \rightarrow N$ στ. 589, $\Gamma_3 \rightarrow \Gamma_6$ στ. 933. Ἐδῶ βλέπουμε πιὸ καθαρὰ καὶ τὶς στενές σχέσεις μὲ τὴ Ν: $\Gamma_3 \rightarrow N$ στ. 589, $\Gamma_6 \rightarrow N$ στ. 529, 984, καὶ μὲ τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις: $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_1$ στ. 7, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ στ. 124, 380, 975⁵⁸.

Δὲ λύθηκε ἀκόμα ἄνωγ τὸ πρόβλημα τῆς αἰτίας γιὰ τὴν ὁποία οἱ

51. Οἱ $\Theta\Theta_1$ συσχετίζονται μὲ τὶς ΑΑ₁ ἀκόμα καὶ στοὺς στ. 593 καὶ 1011, καὶ μόνο μὲ τὴν Α στοὺς στ. 93 καὶ 440. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα βλ. παρακάτω στὴν § 3.2.6.

52. Στὶς ἐπόμενες σελίδες θὰ δοῦμε ὅτι ὑπάρχουν εὐλογες αἰτίες νὰ θεωροῦμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἀνδρέολα συγγενὴ τῆς ὁμάδας τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ.

53. Μὲ 22 ἀπ' αὐτὲς συσχετίζονται καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐκδόσεις μέχρι τὴ Φ_3 καὶ ἐφτά μόνο μὲ τὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$ (δηλ. χωρὶς τὶς ΑΠΑ₁).

54. Πέντε ἀπ' αὐτὲς συναντοῦμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ τέσσερις μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

55. Ἐξὶ ἀπ' αὐτὲς συναντοῦμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ ἐννιά μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

56. Μία ἀπ' αὐτὲς βρίσκουμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ δυὸ μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

57. Βλ. τὶς σημειώσεις 53, 54, 55 καὶ 56.

58. Βλ. καὶ τὴν § 3.2.5.

ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ δὲ σχηματίζουν καθόλου συμπαγῆ ομάδα παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς Γ_2 καὶ Γ_3 καὶ πέρα. Εἶναι σὰ νὰ μὴν ἔχουν βρεῖ ἀκόμα τὴν ἀληθινὴν ὑπόστασίν τους οἱ ἐκδόσεις Γ (1782) καὶ Γ_1 (1796). Κι ἔτσι ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωσις: οἱ δυὸ αὐτὲς ἐκδόσεις συγγενέουν περισσότερο μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Βόρτολι (καὶ τοῦ Θεοδοσίου), καὶ ἰδιαιτέρα μὲ τὴ Β, παρὰ μὲ τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ. Οἱ Γ καὶ Γ_1 ταυτίζονται μὲ τὴ Β σὲ 49 περιπτώσεις ἢ μία (20 φορές $B \rightarrow \Theta_1 + 29$ φορές σὲ περιπτώσεις ὅπου λείπουν μιὰ —ιδίως ἡ B_1 — ἢ περισσότερες ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις) καὶ σὲ 39 περιπτώσεις ἢ ἄλλη (16 φορές $B \rightarrow \Gamma_1 + 23$ φορές στὶς ἄλλες περιπτώσεις). Μιὰ ματιὰ στὸν κατάλογο Γ' φτάνει νὰ μᾶς διδάξει πὼς πρέπει νὰ ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ πολὺ στενὴ σχέση μεταξύ τῶν Β καὶ Γ : σὲ 12 περιπτώσεις ἢ Γ ἐπαναφέρει στὸ κείμενό της ἕναν ἰδιωματικὸ τύπο ποὺ παραλείφθηκε ἀπὸ μιὰ (2 φορές) ἢ ὅλες τὶς ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις (10 φορές): βλ. τοὺς στ. 7, 44, 49, 106, 210, 294, 421, 526, 597, 604, 673 καὶ 964. Παρακάτω, στὶς παραγράφους γιὰ τὶς ἐκδόσεις Γ καὶ Γ_1 αὐτὲς καθυστερῶν⁵⁹ θὰ δοῦμε πιὸ καθαρὰ τὶς ἰδιαιτέρεις τους σχέσεις μὲ τὴ Β.

3.2.5. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Φοίνικος μαζί μ' αὐτὴ τῆς Ζακύνθου (ἀπὸ τὰ 1842 μέχρι τὰ 1874) σχηματίζουν μιὰ πολὺ συμφυῆ ομάδα: σὲ 70 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις ταυτίζονται μεταξύ τους οἱ Φ , Φ_1 , Φ_2 , Ζ καὶ Φ_3 . Μόνο τέσσερις ἐξαιρέσεις βρέθηκαν: στοὺς στ. 500 (1), 614, 989 καὶ 1011. Σὲ μόνο 41 ἀπ' αὐτὲς τὶς 70 περιπτώσεις οἱ ΑΠΑ₁, μ' ὄλο ποὺ βρίσκονται χρονικὰ ἀκριβῶς ἀνάμεσά τους (δημοσιεύτηκαν στὰ 1856, 1870 καὶ 1873), ἔχουν τὶς ἴδιες γραφές. Πρὸς τὸ παρὸν λοιπὸν σχετικὰ μὲ τὶς ΑΠΑ₁ συμπεραίνουμε ὅτι πρέπει νὰ σχηματίζουν δική τους ομάδα, ποὺ ἔχει βέβαια σχέσεις μὲ τὶς γύρω ἀπ' αὐτὲς ἐκδόσεις, ἀλλὰ ποὺ πρέπει νὰ ἔχει καὶ μ' ἄλλες.

Στὸν κατάλογο τῶν ἀσυνείδητων ἀλλαγῶν βλέπουμε τὸ ἴδιο: στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Φοίνικος (καὶ τῆς Ζ), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ Ν καὶ (ἄλλες) ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ. Καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις φτάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ομάδα ΑΠΑ₁ ἔχει δική της θέση: $N \rightarrow \Phi_3$ στ. 680, 683 ($-\Phi_3$), $N \rightarrow \Phi_3$ (ἀλλὰ χωρὶς τὶς ΑΠΑ₁) στ. 354, 471, 794, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_3$ στ. 234, 440, 824, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_3$ ($-ΑΠΑ_1$) στ. 151, 541, 567, 779, 823, $\Gamma_5 \rightarrow \Phi_3$ στ. 1057, $\Gamma_{4a} \rightarrow \Phi_3$ ($\rightarrow ΑΠΑ_1$) στ. 489, $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_1$ στ. 7, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ στ. 124, 380, 975, καὶ ΝΦΦ₁ στ. 478, 1149.

3.2.6. Ἡ ομάδα ΑΠΑ₁ (1856-1870-1873) εἶναι ἡ πιὸ συμφυῆς

59. §§ 3.3.5. καὶ 3.3.7.

ἀπ' ὅλες: 71 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις δείχνουν τὴν ἴδια γραφή: μόνον στοὺς στ. 93 καὶ 440 διαφέρει ἡ Α, καὶ στὸ 593 ἡ Π. Ἡ ἰδιαίτερη τους θέση ἀνάμεσα στὶς γύρω ἀπ' αὐτὲς ἐκδόσεις, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε λίγο παραπάνω, προβάλλει μὲ σαφήνεια ἂν θυμηθοῦμε πὼς ἀπὸ τὶς 68 φορές ποὺ οἱ ΘΘ₁ ἔχουν τὴν ἴδια γραφή, οἱ ΑΠΑ₁ τὶς ἀκολουθοῦν σὲ 50 περιπτώσεις. Τὸ ἴδιο φαινόμενο τὸ διαπιστώνουμε στὶς περιπτώσεις ποὺ ἐπισημαίνονται στὸν κατάλογο Β': ΑΠΑ₁ στ. 55, ΑΠΑ₁ + ΘΘ₁ στ. 860, 862, ΑΠΑ₁ + ΘΓΘ₁Γ₁ στ. 932, Θ + Α στ. 259, καὶ Θ + ΑΑ₁ στὸν στ. 838, ὅπως καὶ στὸν κατάλογο Γ': 13 φορές ἐπαναφέρει ἡ Α ἰδιωματικούς τύπους, ποὺ τὶς εἶχαν ἀκόμα οἱ γύρω ἀπὸ τὶς ΘΘ₁ παλιὲς ἐκδόσεις στὸ κείμενό της· σὲ 11 ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὴν ἀκολουθοῦν οἱ ΠΑ₁⁶⁰.

3.3. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς καθαυτὲς

3.3.1. Σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο θὰ μελετηθοῦν οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς καθαυτὲς πάνω σὲ δυὸ σημεία: α') θὰ ἐρευνήσουμε τὴν καταγωγή τους, δηλ. ἀπὸ ποῦ προέρχονται οἱ γραφές ποὺ ἔχουν, καὶ β') θὰ μελετήσουμε τὶς καινούργιες γραφές τους, δηλ. τὶς γραφές ποὺ ἐμφανίζονται στὰ κείμενα γιὰ πρώτη φορά, προσπαθώντας ν' ἀπαντήσουμε στὴν ἐρώτηση: τὶς γραφές αὐτὲς τὶς ἐπινόησαν οἱ ἐκδότες ἢ τὶς υἰοθέτησαν ἀπὸ κάποια ἄλλη πηγὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε μιὰ ἐκδοση ποὺ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, εἴτε —καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ κατευθύνεται ἰδίως τὸ ἐνδιαφέρον μας— ἓνα χειρόγραφο, αὐτὸ δηλ. ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς ἐκδοσης τοῦ Σάρου ἢ κάποιο ἄλλο.

Καὶ γι' αὐτὴ τὴν ἔρευνα θὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς γνωστούς πιά καταλόγους, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο, δηλ. τὶς διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις: αὐτὲς τὶς καινούργιες γραφές ποὺ πηγάζουν ξεκάθαρα ἀπὸ κάποια ὀρισμένη γραφή, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς ποιά εἶναι ἡ πηγὴ της.

Γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713 δὲ θὰ μιλήσουμε πιά. Παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη στὴν παράγραφο ὅπου μελετήσαμε τὶς σχέσεις της μὲ τὴν τουρκικὴ μετάφραση κι ἐπομένως καὶ μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ Σάρου⁶¹.

60. Στοὺς στ. 50, 99, 212, 513, 569, 571, 605, 736, 753, 770, 807, 978 καὶ 1084.

61. § 2.4. ἐπ.

3.3.2. Τὸ χφ. Κολλυβᾶ (= K)⁶²

Πόσο πιστὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποῦ μᾶς δίνει τὸ χφ. Κολλυβᾶ τῆς ἔκδοσης ποῦ ἀντιγράφει; Ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις ποῦ παραθέτουμε στὸν κατάλογο Α' τὸ Κ ἀκολουθεῖ τὴ Β μόνο 44 φορές, ποῦ εἶναι πολὺ λίγες σὲ σύγκριση μὲ τὰ ποσοστὰ ποῦ βρίσκει κανεὶς στὶς σχέσεις ἄλλων ἐκδόσεων. Ἐπομένως τὸ Κ εἰσάγει 30 καινούργιες γραφές, 25 ἀπὸ τὶς ὁποῖες υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὴ Β₁. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες πέντε τρεῖς ἀκολουθοῦνται ὄχι ἀπὸ τὴ Β₁, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Θ μαζὶ μ' ἄλλες ἐκδόσεις. Μᾶς μένουν λοιπὸν δυὸ ποῦ ἴσως νὰ μὴ βρίσκονται στὴν ἔκδοση Β*, μὰ νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴ φαντασία τοῦ ἀντιγραφέα· εἶναι οἱ στ. 738 καὶ 1053. Συμπεραίνουμε πὼς στὶς συνειδητὲς ἀλλαγές, τουλάχιστον, ἡ εἰκόνα ποῦ μᾶς δίνει τὸ Κ τῆς Β* εἶναι ἀρκετὰ πιστὴ. Παραπάνω εἶδαμε κιόλας ὅτι στὸ στ. 895 δὲν ἀκολουθεῖ τὴ Β, ἀλλὰ τὴ Σ⁶³.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης συμφωνοῦμε μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Μέγα ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τῶν Β, Κ καὶ Β₁. Καὶ πραγματικὰ εἶχε δίκιο ποῦ τοποθέτησε τὸ Κ ἀνάμεσα στὶς ἄλλες δυὸ. Ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, βρίσκουμε τὴν ὁμάδα ΒΚΒ₁ 37 φορές ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α' (= 50%). Κ = Β (καὶ ὄχι Β₁) 7 φορές (= 9.4%), καὶ Κ = Β₁ (καὶ ὄχι Β) 25 φορές (= 33.7%)· σὲ πέντε περιπτώσεις τὸ Κ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὴ Β οὔτε μὲ τὴ Β₁ (= 6.9%). Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουν, βέβαια, σχέσεις μεταξὺ τῶν Κ καὶ Β, ἀλλὰ πὼς οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Κ καὶ Β₁ εἶναι πολὺ πιὸ στενές. Ἄν λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸ γεγονός ὅτι (μὲ ἐξαιρέση, βέβαια, τὶς 37 φορές ποῦ συναντιέται ἡ ὁμάδα ΒΚΒ₁) ἡ Β₁ εἶναι ὅμοια μὲ τὴ Β μόνο 3 φορές, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ Κ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς Β καὶ Β₁⁶⁴, ἀλλὰ πιὸ κοντὰ στὴ Β₁, γιατί, πρῶτον, δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ συνέλαβε ὁ ἐκδότης τῆς Β* καὶ τὶς 30 καινούργιες γραφές μόνος του·

62. Μ' ὅλες τὶς προσπάθειες ἀπὸ μέρος μας καὶ ἀπὸ μέρος ἄλλων προσώπων δὲν κατορθώσαμε νὰ μελετήσουμε τὸ χφ. Κολλυβᾶ. Ἡ ἰδιοκτήτρια του, ἡ Κα Ι. Βασιλειάδη, δὲ μᾶς τὸ ἐπέτρεψε, γιατί φοβόταν μήπως πάθει ζημιές. Ἄς ἐλπίζουμε ὅτι θὰ τὸ βγάλει σὲ μικροφίλμ πρὶν κυκλοφορήσει ἡ καινούργια κριτικὴ ἔκδοση. Γι' αὐτὴ τὴ μελέτη χρησιμοποίησαμε, ἀναγκαστικά, τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀναφέρει ὁ Μέγας στὴν ἔκδοσή του.

63. Βλ. § 2.4.3.

64. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀποδείξεις: α') τὸ Κ προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ Β, ὄχι ἀπὸ τὴ Β₁: στ. 738, 1011 καὶ 1067· β') γιὰ τὸ στ. 1067 παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ ὅτι ἡ Β₁ δὲν μπορεῖ νὰ προέρθει ἄμεσα ἀπὸ τὴ Β, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸ Κ (= Β*), καὶ ὄχι βέβαια ἀντίστροφα.

πρέπει μερικές να είχαν εισαχθεί στην παράδοση πριν απ' αυτόν. Και δεύτερο: $K = B$ σε 9.4% τῶν περιπτώσεων και $K = B_1$ σε 33.7%. Ἄν εἶναι λοιπὸν τὸ B^* μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς λαθάνουσες ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1745, 1754 καὶ 1755, τότε πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστον αὐτὴ τοῦ 1754.

Τὶς καινούργιες γραφές πού εἰσάγει τὸ K βρίσκουμε στοὺς στ. 75, 153, 176, 247, 318, 380, 392, 423, 435, 460, 500 (2), 523, 526, 541, 614, 627, 678, 694, 738, 768, 829, 857, 859, 912, 944, 949, 995, 1041, 1053, 1105⁶⁵. Γιὰ τὶς περισσότερες ἀπ' αὐτὲς ὑπάρχουν ἐνδείξεις, στὴν τουρκικὴ μετάφραση, ὅτι δὲ βρίσκονται στὴ Σ μόνο γιὰ τοὺς στ. 75, 380, 523, 574, 614, 678, 857, 859, 944 καὶ 1054 δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε σίγουροι. Αὐτὲς τὶς γραφές, λοιπὸν, μπορεῖ νὰ τὶς βρῆκε ἢ B^* στὴ Σ ἢ σὲ μιὰν ἄλλη ἄγνωστη ἐκδοση μετὰ τὴ B πού εἶχε διατηρήσει γραφές ἀπὸ τὴ Σ πού δὲν ὑπάρχουν στὸ κείμενο τῆς B .

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στ. 895 ὑπάρχουν τρεῖς ἄλλες περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν τέτοιες ἐνδείξεις στὴν τουρκικὴ μετάφραση πού καθιστοῦν πιθανὴ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὴ Σ (ἢ ἀπὸ ἄλλη ἄγνωστη ἐκδοση): στ. 627, 949⁶⁶ καὶ 995.

Τὸ συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι: α') οἱ καινούργιες γραφές τοῦ K ($= B^*$) ἢ δὲ βρίσκονταν στὴ B^* , ἀλλὰ εἰσάχθηκαν ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ K [στ. 738 (;), 1011 καὶ 1053 (;)], ἢ δὲν εἶναι καινούργιες γραφές, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ [στ. 627 (;), 895, 949 (;) καὶ 995 (;)], ἢ ἴσως νὰ μὴν εἶναι καινούργιες γραφές γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν καθαρὲς ἐνδείξεις γιὰ αὐτὸ στὴ μετάφραση (βλ. παραπάνω), ἢ εἶναι πραγματικὰ καινούργιες, ἀλλὰ τόσο ἀσήμαντες πού νὰ μπορούσε ὁ καθένας πού εἶχε τὸ κείμενο τῆς B μπροστά του νὰ τὶς ἐπινοήσει: β')

65. Σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο δὲν ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τοῦ στ. 1011, γιὰτὶ εἴμαστε σχεδὸν σίγουροι πὼς αὐτὴ ἡ γραφὴ δὲ βρισκόταν στὴ B^* , ἀλλὰ πὼς τὴν χρωστοῦμε στὸν ἀντιγραφέα τοῦ K · δὲν ἀναφέρουμε, ἐπίσης, οὔτε τέσσερις ἄλλες περιπτώσεις πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τυπογραφικὰ λάθη ἢ ὡς γραφές πού νὰ τροποποιοῦνται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ τὸν καθένα: στ. 190 καὶ μὴ τ' ὀρίσ' B > - μὴ τὸ ὀρίσ' $KB_1\Gamma_1 \rightarrow$, στ. 486 Ἐέσωμεν B > πέσωμεν $K\Gamma_3\Phi_1Z\Phi_3\Lambda\Lambda_1$, στ. 574 μερικὰ B > μερικὸ $KB_1\Theta\Theta_1\Gamma_6 \rightarrow$, στ. 1011 νεκρὸν B > νεκρὰν $K \rightarrow$. Τέλος παραλείψαμε τὸ στ. 895 (νὰ μ' ἐβλεπες), γιὰτὶ μπορούμε νὰ εἴμαστε κάπως σίγουροι πὼς αὐτὴ δὲν εἶναι καινούργια γραφὴ τῆς B^* , ἀλλὰ πὼς τὴν υἱοθέτησε ἀπὸ τὴ Σ (ἢ ἀπὸ μεταγενέστερη ἐκδοση, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὴ B).

66. Βλ. § 2.4.3. Ἴσως ἢ Σ νὰ εἶχε «λύσε του τὰ δεματικά» ($= M$), πού τὸ ἀλλάξε ἢ B σὲ «ἔλυσε τοῦτα τὰ δεσμά», πού μεταποιήθηκε πάλι ἀπὸ τὴ B^* σὲ «λύσε ἐτοῦτα τὰ δεσμά».

οί γραφές τῆς ἔκδοσης B* εἶναι γραφές πού βρίσκουμε ἢ στή Σ ἢ στή Β ἢ εἶναι καινούργιες· γ') τὸ κείμενό της ἐπομένως βασίζεται σὲ μιὰ ἄγνωστη ἔκδοση, πού θὰ συνδύαζε αὐτὲς τὶς δυὸ ἐκδόσεις· δ') ὁ ἐκδότης τῆς B* δὲν χρησιμοποίησε ἄλλες πηγές ἔξω ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν ἐκδόσεων.

3.3.3. Βόρτολις 1760 (= B₁)

Τὸ κείμενο τῆς B₁ διαφέρει ἀπ' αὐτὸ τοῦ K 14 φορές, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν τρεῖς περιπτώσεις πού βρίσκουμε καὶ στὸ κείμενο τῆς B⁶⁷ καὶ μία περίπτωση ὅπου ἡ B₁ δὲν ἀκολουθεῖ οὔτε τὸ K οὔτε τὴ Β, ἀλλὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου⁶⁸. Τὰ δυὸ κείμενα ταυτίζονται 60 φορές ἀπὸ τὶς 74.

Κοινὰ τυπογραφικὰ λάθη δὲν ὑπάρχουν, οὔτε βέβαια καὶ περιπτώσεις ὅπου ἐπαναφέρονται ἰδιωματικοὶ τύποι. Συναντιοῦνται ὅμως δυὸ περιπτώσεις πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις: στοὺς στ. 738 καὶ 895 τὸ κείμενο τῆς B₁ εἶναι ἡ φυσικὴ συνέπεια τοῦ κειμένου πού μᾶς δίνει ἡ Β.

Ἡ B₁ ἔχει δέκα καινούργιες γραφές· εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

- στ. 2: αὐτὸ τό, εὐκολονόητο ἄλλωστε, λάθος εἰσάχθηκε ἀπὸ τὴ B₁ ἢ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἀπ' τὶς προηγούμενες λαθασμένες ἐκδόσεις.
- στ. 12: εἶναι (λανθασμένη) διόρθωση τοῦ μέτρου ἢ καὶ αὐτόματo λάθος πού προξενεῖται ἀπὸ τὸ προηγούμενο «τὸ ἐπιθυμᾶ».
- στ. 51: διόρθωση μιᾶς συλλαβῆς πού βασίζεται στὸ κείμενο τῆς B*.
- στ. 93: ἴσως νὰ προῆρθε ἀπὸ τὴ Σ ἢ ἄλλη ἄγνωστη ἔκδοση· ἀλλιῶς ἡ παρεμβολὴ τοῦ «κᾶν» εἶναι εὕρημα τοῦ ἐκδότη τῆς B₁.
- στ. 585: λανθασμένη ἀντιστροφή δυὸ λέξεων.
- στ. 738: «διόρθωση» πού προξενεῖται ἀπὸ παρανόηση τοῦ κειμένου τῆς Β.
- στ. 773: πετυχημένη διόρθωση τοῦ κειμένου· τὴ βρῆκε ὁ ἐκδότης μόνος του ἢ προέρχεται ἀπ' ἄλλοῦ.
- στ. 895: ἡ B₁ ἀκολουθεῖ τὴ Β (καὶ ὄχι τὶς ΣB*), εἰσάγοντας μιὰ μικρὴ διόρθωση.
- στ. 1011: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.
- στ. 1041: διόρθωση, πιθανῶς βασισμένη στὸ κείμενο τῆς B*.

67. Στ. 523, 1053 καὶ 1105.

68. Στ. 824· βλ. § 2.4.3.

Συμπεράσματα: α') τὸ κείμενο τῆς B_1 μᾶλλον δὲν προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς B^* , ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶν ἄλλη, ἄγνωστη, ἔκδοση πού εἶχε διατηρήσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς B^* , καὶ τὶς λίγες γραφές πού ἔχει ὅμοιες μὲ τὶς B καὶ Σ . β') ἀνάμεσα στὶς καινούργιες γραφές βρήκαμε μόνο μία περίπτωση πού ἴσως νὰ προῆρθε ἀπὸ ἄλλη πηγή. Μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B_1 δὲν εἶχε μπροστά του παρὰ μόνο τὴν ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε παραπάνω.

3.3.4. Θεοδοσίου 1777 (= Θ)

Ἡ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου, τοῦ 1777, εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις πού γνωρίζουμε, πού ἀρχίζει νὰ πλέκει τὶς γραφές τῆς B μ' αὐτὲς τῶν K καὶ B_1 . Στὸν κατάλογο A' βλέπουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 26 περιπτώσεις ὅπου οἱ B , K , B_1 καὶ Θ ἔχουν τὴν ἴδια γραφή ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς 12 ὅπου ἡ ἴδια ἡ Θ εἰσάγει μιὰ καινούργια γραφή, 20 περιπτώσεις ὅπου ἡ Θ ταυτίζεται μὲ τὴ B^{69} καὶ 16 στὶς ὁποῖες ἡ Θ ἀκολουθεῖ τὶς καινούργιες μορφές πού ἐμφανίζονται οἱ B^* καὶ B_1^{70} . $\Theta = B$ σὲ 13 περιπτώσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφή αὐτὴ στὶς ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις· $\Theta = K$ σὲ τρεῖς περιπτώσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφή στὶς ἄλλες δυὸ⁷¹. $\Theta = B_1$ μόνο μιὰ φορά, χωρὶς νὰ βρίσκεται ἡ γραφή αὐτὴ στὶς B καὶ B^{*72} . Ὅποια καὶ νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἄμεση πηγή τῆς Θ , αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε μιὰ πολὺ σαφὴ τάση στὴν κατεύθυνση τῆς B^{73} . Τὴν ἴδια τάση τὴ διακρίνουμε καὶ σὲ τέσσερις περιπτώσεις ὅπου τὸ κείμενο τῆς Θ ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπ' αὐτὸ τῆς B : στ. 678, 738, 829 καὶ 859. Στὸν τρίτο κατάλογο, τέλος, βρίσκουμε ἑξὶ περιπτώσεις ὅπου ἡ Θ ἀκολουθεῖ τὴ B σὲ ἰδιωματικούς τύπους πού δὲν ὑπάρχουν πιά στὶς B^* καὶ B_1 : στ. 212, 395, 513, 569, 807, 978.

Ἡ Θ ἔχει 12 καινούργιες γραφές, ἀλλὰ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἀλλαγὴ εἶναι ἀσήμαντη:

— ὁδηγ. στὸ στ. 197: μιὰ ἰδιοτροπία τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θεοδοσίου,

69. $BK\Theta$ 6, $BB_1\Theta$ 1, καὶ $B\Theta$ 13 φορές.

70. $KB_1\Theta$ 12, $K\Theta$ 3, καὶ $B_1\Theta$ 1 φορές.

71. Συνολικὰ ἡ Θ ταυτίζεται μὲ τὸ K 47 φορές: $\Theta = K$ 3, $\Theta = BK$ 6, $\Theta = KB_1$ 12 καὶ $\Theta = BKB_1$ 26 φορές.

72. Συνολικὰ ἡ Θ συμπίπτει μὲ τὴ B_1 40 φορές: $\Theta = B_1$ 1, $\Theta = KB_1$ 12, $\Theta = BB_1$ 1 καὶ $\Theta = BKB_1$ 26 φορές.

73. Ἐνδιαφέρει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ Θ εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοση στὴν ὁποία δὲ βρίσκουμε πιά γραφές πού ὑπάρχουν μόνο στὴ Σ .

πού την ακολουθεῖ ὕστερα καὶ ἡ ομάδα ΑΠΑ₁. Πρέπει νὰ εἶναι πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότη⁷⁴.

— στ. 354: τυπογραφικὸ λάθος⁷⁵.

— στ. 448: νόμιζε μᾶλλον ὁ ἐκδότης πὼς τὸ τ ἦταν τυπογραφικὸ λάθος, ἀντὶ γιὰ λ.

— στ. 500(2): μικρὴ διόρθωση πού περιορίζεται σὲ ἓνα μόνο γράμμα⁷⁶.

— στ. 649: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 805: μικρό, εὐκολονόητο σφάλμα.

— στ. 844: νόμιζε ὁ ἐκδότης πὼς τὸ «σφάλμα» ἦταν τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 851: σφάλμα πού προξενήθηκε ἀπὸ τὸν προηγούμενο στίχο.

— στ. 1026: παράξενο (τυπογραφικὸ) λάθος, ἢ μήπως τὸ θεωροῦσε ὁ ἐκδότης σὰ διόρθωση;

Συμπεράσματα: α') Ὁ ἐκδότης τοῦ Θ θὰ πρέπει νὰ εἶχε μπροστά του μιὰν ἔκδοση στὴν ὁποία εἶχαν κίβλας σμιχτεῖ οἱ γραφές τῶν Β, Β* καὶ Β₁, ἀλλὰ πού εἶχε καὶ μιὰ σαφὴ τάση πρὸς τὴ Β. Σίγουρα δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ Β₁, ἀλλὰ ἴσως νὰ εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς λαθάνουσες ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1766 καὶ 1771. β') Μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ ἀπόλυτη σιγουριὰ ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς Θ δὲ χρησιμοποίησε ἄλλη πηγὴ παρὰ τὴν ἔκδοση αὐτή.

3.3.5. Γλυκῆς 1782 (= Γ)

Ἡ Γ εἶναι μιὰ πολὺ συντηρητικὴ ἔκδοση: παρέχει μόνο τέσσερις καινούργιες γραφές. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ταυτίζεται εὐκόλα μὲ τὴν ἀμέσως προηγούμενη ἔκδοση, τὴ Θ, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις καινούργιες γραφές τῆς διαφέρει ἀπ' ἐκείνη 13 φορές. Σ' αὐτὲς τὶς 13 γραφές συμπίπτει 9 φορές μὲ τὴ Β, 2 φορές μὲ τὶς ΒΚΒ₁· καὶ 2 φορές μὲ τὶς ΒΚ. Κάνει ἐντύπωση ὅτι ἡ τάση στὴν κατεύθυνση τῆς Β, πού εἶναι ἰσχυρὴ στὴ Θ (συμπίπτει μὲ τὴ Β 46 φορές συνολικά), εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐντονὴ στὴ Γ: 53 φορές⁷⁷. Ἄν συνεχίσουμε αὐτοὺς τοὺς συνδυα-

74. Βλ. καὶ σημ. 28. Ἴσως νὰ χρωστοῦμε τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ στὴν εἰδικὴ γνώση τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ τὸν ἐκδότη: τὸ ὄνομα «Θαμαρ» βρίσκεται στὴ Γεν. 38,6 καὶ 11. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς καὶ ὁ διασκευαστὴς τῆς τουρκικῆς μετάφρασης (τοῦ 1844· βλ. σημ. 13) εἰσάγει τὴν ἴδια ἀλλαγὴ, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν (ἄλλες) ἐνδείξεις γιὰ ἐνδεχόμενη υἱοθέτησή της ἀπὸ μιὰ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου.

75. Ἔτσι καὶ στοὺς στ. 500(1) καὶ 1112 (ἀπὸ τὸ «ἡ ἀπὸ τὸν νοῦ» παραλείπει τὸ «ἦ»), πού δὲν παραθέτουμε στὸν κατάλογο Α'.

76. Ἔτσι καὶ στοὺς στ. 678, 738 καὶ 859.

77. Β → Γ 22, ΒΚΒ₁ Γ 2, ΒΚΘΓ 5, ΒΚΓ 2, ΒΒ₁ΘΓ 1, ΒΘΓ 12 καὶ ΒΓ 9 φορές.

σμούς, αλλά τώρα σχετικά με τὸ Κ καὶ τὴ Β₁, βλέπουμε τὸ ἀντίθετο: Θ = Κ 47 φορές, ἀλλὰ Γ = Κ 38 φορές· Θ = Β₁ 40 φορές, ἀλλὰ Γ = Β₁ μόνο 33 φορές· οἱ συνδυασμοὶ ΚΓ καὶ Β₁Γ, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφή ἀλλοῦ, δὲ βρίσκονται: σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἢ ἡ Β ἢ ἡ Θ ἢ καὶ οἱ δυὸ μαζί ἔχουν τὴν ἴδια γραφή. Κάτι ἄλλο ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἡ Γ δὲν ἀκολουθεῖ καμιά ἀπὸ τὶς καινούργιες γραφές τῆς Β₁, ἐνῶ ἀπὸ τὶς 30 ποὺ παρέχει τὸ Κ δὲν ἀκολουθεῖ παρὰ μόνο ἐφτά. Ἀπὸ τὶς 12 καινούργιες γραφές τῆς Θ υἰοθετεῖ, ὅμως, ἑννιά.

Στὰ τυπογραφικὰ λάθη βρίσκουμε δυὸ περιπτώσεις ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον: στ. 784: ΒΚΒ₁ΘΓ καὶ στ. 932: ΘΓ₁. Στὸν κατάλογο Γ' διαπιστώνουμε καὶ πάλι τὴ δυνατὴ τάση τῆς Γ πρὸς τὴ Β: 13 φορές ἡ Γ παρέχει ἕναν ἰδιωματικὸ τύπο ποὺ δὲν ὑπάρχει σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες, προηγούμενες, ἐκδόσεις παρὰ μόνο στὴ Β.

Οἱ τέσσερις καινούργιες γραφές τῆς Γ εἶναι οἱ ἐπόμενες:

— στ. 539: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 607: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωση.

— στ. 623: πετυχημένη διόρθωση, ποὺ περιορίζεται ὅμως σ' ἕνα μόνο γράμμα.

— στ. 755: μ' ὄλο ποὺ ἔχει νόημα ἢ ἀλλαγὴ, πιθανῶς νὰ πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τυπογραφικὸ λάθος.

Συμπεράσματα: α') Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε τὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς ἐκδοσης. Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ Θ, ἀλλὰ μόνο ἂν εἶχε ὁ ἐκδότης τῆς Γ τὴ Β δίπλα της. Ἐπίσης θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ ἐκδοση ἀνάμεσα στὶς Θ καὶ Γ (γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἔχουμε πληροφορίες), ἀλλὰ καὶ γι αὐτὴ ὑπάρχει τὸ ἴδιο πρόβλημα: ἀπὸ ποῦ νὰ ἔχει πάρει καὶ αὐτὴ τὶς γραφές τῆς Β ποὺ δὲν ἔχει ἡ Θ; Μᾶλλον πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πηγὴ της εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λανθάνουσες ἐκδόσεις εἴτε μετὰ τὴ Β₁ (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅμως ἡ ἄγνωστη ἐκδοση θὰ πρέπει νὰ μὴν ἔχει ἐπηρεαστεῖ καθόλου ἀπὸ τὴ Β₁, ἀφοῦ ἡ Γ δὲν ἔχει τὶς καινούργιες γραφές της, ὅπως καὶ νὰ παρέχει τὶς περισσότερες καινούργιες γραφές τῆς Θ), εἴτε πρὶν ἀπὸ τὴ Β₁, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἐπίσης πὼς ὁ ἐκδότης τῆς Β₁ δὲν εἶδε αὐτὴ τὴν ἐκδοση καὶ ὅτι καὶ αὐτὴ παρέχει κίβλας κάποιες γραφές ποῦ, ὅσο ξέρουμε, ἐμφανίζονται στὴ Θ γιὰ πρώτη φορά. β') Στὴ Γ δὲν ὑπάρχει κανένα ἔχνος ἄλλων πηγῶν.

3.3.6. Θεοδοσίου 1791 (= Θ₁)

Μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ σιγουριὰ πὼς ἡ πηγὴ τῆς Θ₁ δὲν εἶναι ἡ Γ: δὲν ἀκολουθεῖ οὔτε μιὰ ἀπὸ τὶς καινούργιες γραφές της καί, ἐπιπλέον,

διαφέρει απ' αυτή 15 φορές. Με τη Θ όμως ταυτίζεται πολύ όμως: 69 φορές έχουν οι δυο τις ίδιες γραφές⁷⁸, μόνο που οι υπόλοιπες πέντε δεν είναι καινούργιες γραφές —δεν τις έχει ή Θ₁ καθόλου!—, αλλά προέρχονται, όπως φαίνεται τουλάχιστον, από τη Β₁⁷⁹. Αφού δεν είναι πολύ φυσικό να υποθέσουμε πως ο εκδότης είχε και τη Θ και τη Β₁ μπροστά του ούτε, βέβαια, πως κατά σύμπτωση άλλαξε το κείμενο της Θ μ' ένα τρόπο που να συμπέσει και στις πέντε περιπτώσεις με τη Β₁⁸⁰, μάς απομένει μόνο μία λύση: ο εκδότης⁸¹ χρησιμοποίησε ένα αντίτυπο της Θ μέσα στο οποίο κάποιος άλλος ή αυτός ο ίδιος είχε αντικαταστήσει μερικές γραφές με γραφές από άλλη έκδοση, που μπορεί να ήταν η ίδια ή Β₁ ή κάποια μεταγενέστερη.

“Άλλες πηγές από τη Θ δε χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνθεση του κειμένου της Θ₁.

3.3.7. Γλυκής 1796 (= Γ₁)

Και γι' αυτή την έκδοση μπορούμε να είμαστε κάπως σίγουροι ως προς την άμεση πηγή της: 65 από τις 74 φορές συμπίπτει ή Γ₁ με τη Γ· ανάμεσα σ' αυτές υπάρχουν και 14 περιπτώσεις όπου ή ενδιάμεση έκδοση, ή Θ₁, παρέχει διαφορετική γραφή. Άνάμεσα στις έξι καινούργιες γραφές που εισάγονται από τη Γ₁ υπάρχουν δυο (στοιχ. στ. 539 και 607) όπου ή γραφή της Γ₁ δεν είναι δυνατό να προέρχεται παρά μόνο από τη Γ. Άνάμεσα στα τυπογραφικά λάθη του καταλόγου Β' βρίσκουμε δυο περιπτώσεις όπου οι Γ και Γ₁ έχουν κοινό λάθος (στ. 775 και 784) και μία όπου κοινό σφάλμα έχουν επίσης οι Γ, Θ, και Γ₁ (στ. 932).

Υπάρχουν όμως τρεις περιπτώσεις που αμβλύνουν αυτή την εικόνα: στους στ. 247, 392 και 627 ή Γ₁ δεν ακολουθεί τη Γ ούτε παρέχει καινούργια γραφή, αλλά δίνει γραφές που έχει κοινές με τις ΚΒ₁Θ₁ (στις δυο πρώτες περιπτώσεις) και με τις ΚΒ₁Θ₁⁸².

78. Επιπλέον έχουν κοινά και τέσσερα τυπογραφικά λάθη: στ. 805, 860, 862, 940, και υπάρχει και μιá περίπτωση διαδοχικής επέμβασης: στο στ. 838 ή γραφή της Θ₁ αναγκαστικά προέρχεται από το κείμενο της Θ.

79. Είναι οι στ. 2 (= Β₁), 318 (= ΚΒ₁), 500(2) (= ΚΒ₁), 627 (= ΚΒ₁) και 844 (= ΒΚΒ₁Γ).

80. Κάτι τέτοιο θα το δεχόμαστε για τους στ. 627 και 844, που αλλάζονται κάπως εύκολα και φυσικά, λόγω του μέτρου τη μιá φορά και λόγω του νοήματος την άλλη.

81. Κάθε φορά που λέμε «εκδότης» σ' αυτές τις περιπτώσεις, θα μπορούσαμε να πούμε και «τυπογράφος» ή ακόμη και «διορθωτής».

82. Επομένως οι κοινές γραφές των Θ₁ και Γ₁ φτάνουν στα 54.

Οι καινούργιες γραφές της είναι οι ακόλουθες:

— στ. 440: μικρή «διόρθωση» που προξενείται από παρανόηση τῆς λέξης «ποδόζαλα»⁸³.

— στ. 714: ἴσως νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος· ἀλλιῶς, τὸ ἐπινόησε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης.

— στ. 766: «διορθώθηκε» ἀσυλλόγιστα ἀπὸ ἓναν ἐκδότη που δὲν ἔκαμε τὸν κόπο νὰ διαβάσει λίγο παραπέρα.

— στ. 1045: (ἐσφαλμένη) πρόσθεση μιᾶς συλλαβῆς γιὰ λόγους εὐκολονόητους.

Συμπεράσματα: α') Τὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς τῆς Γ_1 δὲ λύνεται, νομίζουμε, μὲ τὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴ λαθάνουσα ἔκδοση τοῦ Π. Θεοδοσίου τοῦ 1795 σὰν πηγῆ: θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι μιὰ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου θὰ εἶχε ἀκόμα περισσότερες γραφές που θὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Θ_1 , καὶ βέβαια ὄχι ἀπὸ τὴ Γ . Καὶ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ σύμπτωση ἀλλάχτηκαν τρεῖς γραφές τῆς Γ ἔτσι που νὰ συμπέσουν μὲ γραφές που βρίσκουμε καὶ στὴ Θ_1 —καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι αὐτὴ τὴ φορά ἢ ἀντίστασή μας σ' αὐτὴ τὴ λύση εἶναι πιὸ ἀδύνατη παρὰ στὴν περίπτωση τῆς Θ_1 — ἢ πὼς κάποιος εἶχε ἀντικαταστήσει μερικές γραφές μὲ γραφές ἀπὸ τὴ Θ_1 π.χ., στὸ ἀντίτυπο τῆς Γ που χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ_1 . β') Γ_1 αὐτὴ τὴν ἔκδοση δὲ χρησιμοποιήθηκαν ἄλλες πηγές.

3.3.8. Γλυκῆς 1803 (= Γ_2)

Σὲ 56 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α' ἡ Γ_2 συμπίπτει μὲ τὴ Γ_1 , καὶ μάλιστα ἔξι φορές μόνο μὲ τὴ Γ_1 , χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφὴ αὐτὴ σ' ἄλλες ἐκδόσεις. Ἡ Γ_2 παρέχει ἔξι καινούργιες γραφές, δυὸ ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ γραφές τῆς B_1 (στ. 93 καὶ 1011). Κι ἐδῶ κιόλας βλέπουμε πὼς μ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση οἱ ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ ἔχουν ἀρχίσει νὰ τροποποιοῦνται⁸⁴: ἐπηρεάζονται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ B_1 ἢ ἀνάλογες ἐκδόσεις. Αὐτὸ δείχνουν καὶ οἱ ὑπόλοιπες 12 (ἀπὸ τὶς 74) γραφές της: ὅλες αὐτὲς βρίσκονται μόνο στὴ B_1 ἢ σὲ ομάδες ἐκδόσεων στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ B_1 ⁸⁵.

Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε τὴ Γ_2 μόνο δυὸ φορές: στοὺς στ. 775

83. Γιὰ τὶς περιπτώσεις τῶν στ. 539 καὶ 607 βλ. λίγο παραπάνω.

84. Βλ. καὶ § 3.2.4.

85. = B_1 στ. 12, 895· = KB_1 στ. 75, 829, 857, 859· = BKB_1 στ. 649· = $B_1\Theta_1$ στ. 2· = $KB_1\Theta_1$ στ. 318· = $B_1\Theta\Theta_1$ στ. 51· = $KB_1\Theta\Theta_1$ στ. 949, 995.

($\Gamma\Gamma_1\Gamma_2$) και 784 ($BKB_1\Theta\Gamma\Gamma_1\Gamma_2$). Μόνο για την πρώτη περίπτωση μπορούμε να είμαστε κάπως σίγουροι ότι προέρχεται από τη Γ_1 .

Οι καινούργιες γραφές της είναι οι επόμενες:

- στ. 93: μικρή διόρθωση του κειμένου της B_1 .
- στ. 251: μια άσημαντη παραλλαγή.
- στ. 578: ίσως να είναι τυπογραφικό λάθος.
- στ. 593: μετάβαση από παρατατικό σε άοριστο, που περιορίζεται σ' ένα μόνο γράμμα: πιθανώς να θεωρούσε ο εκδότης την παλιά γραφή σαν τυπογραφικό λάθος.

— στ. 824: λαμπρή διόρθωση που βασίζεται στη ρίμα (τόσο λαμπρή που την υιοθέτησε και ο Μέγας στην έκδοσή του). Δε νομίζουμε πως τη βρήκε σ' άλλη πηγή (που θ' άπρεπε να είναι άλλο χειρόγραφο απ' αυτό που χρησιμοποιήθηκε από τον εκδότη της Σ , αφού εκείνο παρ' έχει πιθανώς άλλη γραφή).

— στ. 1011: μια (όχι πετυχημένη) προσπάθεια του εκδότη να δημιουργήσει κάτι που να δίνει νόημα από τη γραφή που έχει ή B_1 .

Συμπεράσματα: α') Η άμεση πηγή του Γ_2 δεν είναι ή Γ_1 . Θα πρέπει να είναι μια έκδοση που βέβαια έχει πολλά χαρακτηριστικά της (τουλάχιστον όλες τις καινούργιες γραφές, όσο λίγες και να είναι), αλλά που υφίσταται και την επιρροή των τάσεων που βρίσκουμε ιδίως στη B_1 . Μας ξεφεύγει βέβαια ή ακριβής πορεία της παράδοσης των εκδόσεων, αφού μας λείπουν τόσο πολλές⁸⁶. Γι' αυτό δε μας μένει τίποτ' άλλο παρά να υποθέσουμε πως κι εδώ έπαιξε το ρόλο της μια έκδοση με προσθήκες ή πως πηγή της Γ_2 είναι μια άγνωστη έκδοση που τυπώθηκε πριν από τη Γ_1 , αλλά που είχε ωστόσο τις «καινούργιες» της γραφές. β') Μόνο ή περίπτωση του στ. 824 δεν αρκεί να υποθέσουμε πως ο εκδότης της Γ_2 είχε και άλλη πηγή μπροστά του.

3.3.9. Γλυκής 1812 (= Γ_3)

Δεν είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε την πηγή της Γ_3 : είναι αναμφίβολως ή Γ_2 : σε 60 από τις 74 περιπτώσεις ταυτίζονται οι δυο εκδόσεις και οι υπόλοιπες 14 είναι καινούργιες γραφές της Γ_3 , που βασίζονται κι αυτές σε γραφές της Γ_2 :

— στ. 51: διόρθωση του μέτρου με μία συλλαβή.

86. Και σίγουρα όχι μόνο αυτές για τις οποίες έχουμε στοιχεία, αλλά και άλλες έντελως άγνωστες.

— στ. 154: μιὰ εύκολονόητη διόρθωση πού περιορίζεται σὲ ἓνα μόνο γράμμα.

— στ. 354: ἡ παράλειψη τοῦ «ὄχι» πρέπει νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος⁸⁷.

— στ. 386: ἴσως νὰ ἐπινόησε ὁ ἐκδότης αὐτὴ τὴ «διόρθωση», γιατί δὲν τοῦ ἄρεσε νὰ εἶναι πρωταγωνίστρια στὴ γέννηση τοῦ Ἰσαάκ ἢ Σάρα· ἔτσι, νόμιζε, τονίζεται περισσότερο ἡ «ἀφυσικότητα» αὐτοῦ τοῦ γεγονότος.

— στ. 449: ἡ παράλειψε τὸ «μὲν» συνειδητὰ (θεωρώντας το σὰν πρόθεση;) ἢ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 500(1): διόρθωση ἐνὸς γράμματος γιὰ νὰ ταιριάζουν τὰ γένη.

— στ. 518: λαμπρὴ διόρθωση, πού, ὅσο μικρὴ καὶ ἂν εἶναι, εἶναι πολὺ σπουδαία: ὁ ἐκδότης τῆς Γ_3 ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐνόησε αὐτὸν τὸ στίχο.

— στ. 526: «διόρθωση» πού πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ παρανόηση τῆς γραφῆς τῆς Γ_2 .

— στ. 769: μπορεῖ νὰ εἶναι διόρθωση (ἀλλὰ ὄχι πολὺ πετυχημένη) ἢ τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 989: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωση.

— στ. 1026: ἐπὶ τέλους διορθώνεται τὸ «τέκνον» τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων.

— στ. 1128: μικρὴ παραλλαγή ἢ τυπογραφικὸ λάθος.

Συμπεράσματα: α') Ἡ Γ_3 προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ Γ_2 . Κάνει ἐντύπωση πῶς ἓνας ἐκδότης πού ἐπίνοιε τόσο πολλὰ διορθώσεις, μέσα στὶς ὁποῖες εἶναι καὶ μερικὲς πετυχημένες, καὶ πού κατορθώνει νὰ ἀποφύγει τὰ τυπογραφικὰ λάθη πού παρέχει τὸ πρότυπὸ του⁸⁸, δημοσιεύει μιὰ ἐκδοση μὲ τόσο πολλὰ δικά της τυπογραφικὰ σφάλματα. Μήπως δὲν εἶδε τὸ κείμενο μετὰ τὴ στοιχειοθέτηση; β') Μ' ὅλες τὶς ἀλλαγές πού εἰσάγει ἡ ἐκδοση αὐτὴ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρησιμοποιήθηκε καὶ ἄλλη πηγὴ: ὅλες οἱ ἀλλαγές ἐκπορεύονται ἄμεσα ἀπὸ τὸ πρότυπο.

3.3.10. Γλυκὴς 1815 (= Γ_4)

Ἡ Γ_4 εἶναι μιὰ πολὺ παράξενη περίπτωση: α') δὲν ἔχει καθόλου καινούργιες γραφές· β') ἀκολουθεῖ 65 γραφές τῆς ἀμέσως προηγούμενης

87. Ἄλλα τυπογραφικὰ λάθη πού εἰσάγει ἡ Γ_3 βρίσκονται στοὺς στ. 589 καὶ 1090· στὸν κατάλογο Β' ὑπάρχουν ἄλλα ἐννιά τέτοια λάθη στοὺς στ. 7, 27, 72, 128, 316, 514, 823, 968 καὶ 1057.

88. Στ. 367 καὶ 964: $\Gamma_2\Gamma_4\Gamma_4\Gamma_5$, καὶ στ. 775: $\Gamma\Gamma_1\Gamma_2\Gamma_4\Gamma_4\Gamma_5$. Δὲν πρέπει

έκδοσης, τῆς Γ_3 , καὶ 69 γραφές τῆς Γ_2 · γ') οἱ πέντε φορές πού διαφέρει ἀπὸ τῆ Γ_2 ⁸⁹ καὶ οἱ ἑννιά πού διαφέρει ἀπὸ τῆ Γ_3 ⁹⁰ εἶναι, ἀκριβῶς, οἱ γραφές πού ἀναφέραμε λίγο παραπάνω ὡς «καινούργιες», μιλώντας γιὰ τῆ Γ_3 · δ') ἀπὸ τις 12 ἀσυνείδητες ἀλλαγές πού εἰσάγει ἡ Γ_3 ἀκολουθεῖ μόνο τρεῖς (στ. 7, 589 καὶ 968) καὶ τις τρεῖς τῆς Γ_2 τις ἀκολουθεῖ ὅλες⁹¹.

Συμπέρασμα: Πηγὴ τῆς Γ_4 δὲν εἶναι οὔτε ἡ Γ_3 οὔτε ἡ Γ_2 , ἀλλὰ μιὰ ἔκδοση πού βρίσκεται ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τις δυὸ (πιθανῶς ἡ λαυθάνουσα τοῦ 1809). Τὸ παράξενο στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ἡ Γ_4 δὲν ἔχει καινούργιες γραφές, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς εἶναι σχεδὸν ἔντελῶς ὅμοια μ' αὐτὴ τὴν ἄγνωστη ἔκδοση. Αὐτὴ ἡ ἔκδοση, ἄλλωστε, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἄγνωστη ὅσο νομίζουμε, γιὰτὶ ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες συμπίπτει ἡ Γ_4 μὲ τῆ Γ_3 δὲν εἶναι καινούργιες γραφές τῆς Γ_3 , ἀλλὰ γραφές τῆς λαυθάνουσας ἔκδοσης τοῦ 1809. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τις ἀσυνείδητες ἀλλαγές πού ἔχουν ἀπὸ κοινῶ οἱ Γ_3 καὶ Γ_4 : καὶ αὐτὲς θὰ ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορά ὄχι στὴ Γ_3 , ἀλλὰ στὴ λαυθάνουσα ἔκδοση. Οἱ ἄλλες γραφές τῆς θὰ πρέπει νὰ συμπίπτουν ὅλες μ' αὐτὲς τῆς Γ_4 .

3.3.11. Γλυκῆς 1817 (= Γ_5)

Ἡ Γ_5 ἀκολουθεῖ σ' ὅλες τις γραφές τῆς τῆ Γ_4 ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ περιπτώσεις: στ. 769 καὶ 989, πού ὑπάρχουν ὅμως στὴ Γ_3 . Δὲν ἔχει καινούργιες γραφές. Ὁ κατάλογος Β' μᾶς παρέχει τὴν ἴδια εἰκόνα: σ' ὅλες τις περιπτώσεις ταυτίζεται ἡ Γ_5 μὲ τῆ Γ_4 ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς περιπτώσεις πού βρίσκονται στοὺς στ. 489, 514 καὶ 1057· οἱ δυὸ τελευταῖες ἀπ' αὐτὲς ὑπάρχουν στὴ Γ_3 .

Συμπέρασμα: Τὸ πρότυπο τῆς Γ_5 δὲν εἶναι ἡ Γ_4 , ἀλλὰ ἡ ἔκδοση τοῦ 1816⁹². Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση πρέπει νὰ προέρχονται οἱ γραφές τῆς Γ_3 .

ὅμως νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι μεταξύ τῶν δυὸ ἐκδόσεων τῶν ἐτῶν 1803 καὶ 1812 ὑπάρχει τουλάχιστο μιὰ λαυθάνουσα ἔκδοση (τοῦ 1809, καὶ αὐτὴ τοῦ Γλυκῆ), πού μπορεῖ νὰ εἶχε κίβλας πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού δείχνει ἡ Γ_3 .

89. Στ. 386, 500(1), 518, 589 καὶ 1128.

90. Στ. 51, 154, 354, 449, 526, 769, 989, 1026 καὶ 1090.

91. Βλ. σημ. 88.

92. Χάρη στοὺς κόπους τῶν κυρίων Μ. Μανούσκα καὶ Σ. Μεσσίνη, πού τοὺς εὐχαριστοῦμε πολύ, καὶ αὐτὴ ἡ ἔκδοση ἔφτασε στὰ χέρια μας. Μετὰ ἀπὸ ἔλεγχο τῶν ἀποθέσεών μας γιὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἔκδοσης φαίνεται πὼς τὸ πρότυπο

3.3.12. Γλυκής 1832 (= Γ₆)

Ἡ Γ₆ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπη μὲ τὴν Γ₃: μόνο στὸ στ. 449 δὲ συμπίπτει μὲ τὴ Γ₃, ἀλλὰ μὲ τὴ Γ₅. Ἔχει τέσσερις καινούργιες γραφές:

— στ. 203: ἀλλαγὴ ποῦ προξενεῖται ἀπὸ παρανόηση τῆς σύνταξης· περιορίζεται σ' ἓνα μόνο γράμμα.

— στ. 526: ἀρχαιοποίηση τῆς γραφῆς τῆς Γ₃⁹³.

Στὸν κατάλογο Β' βλέπουμε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο: ἀκολουθεῖ τὴ Γ₃ στὶς ἐπόμενες περιπτώσεις: στ. 27, 72, 354, 823, 1090 (μαζὶ μὲ μόνο τὴ Γ₃), στ. 514 καὶ 1057 (μαζὶ μὲ τὶς Γ₃ καὶ Γ₅), καὶ στ. 7, 589, 968 (μαζὶ μὲ τὶς Γ₃, Γ₄ καὶ Γ₅). Μόνο στὸ στ. 489 ἀκολουθεῖ τυπογραφικὸ λάθος ποῦ δὲν ὑπάρχει στὴ Γ₃, ἀλλὰ μόνο στὴ Γ₅.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Γ₆ εἶχε ἓνα ἀντίτυπο τῆς Γ₃ μπροστὰ τοῦ στὸ ὁποῖο κάποιος εἶχε ἀντικαταστήσει δυὸ γραφές μὲ γραφές ποῦ πιθανῶς νὰ προῆλθαν ἀπὸ τὴ Γ₅.

Ἄλλες πηγές δὲ χρησιμοποιοῦν γι' αὐτὴ τὴν ἔκδοση.

3.3.13. Ἀνδρέας 1386 (= 1836) (= Ν)

Ἡ Ν μᾶς δίνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κείμενο⁹⁴ μὲ τὴν Γ₆, μ' ἐξαίρεση τὶς παρακάτω περιπτώσεις, ποῦ ἀποτελοῦν ὅλες καινούργιες γραφές:

— στ. 272: πρόσθεση μιᾶς συλλαβῆς.

— στ. 354: πετυχημένη προσπάθεια ν' ἀναπληρωθεῖ τὸ κενὸ (τοῦ «ὄχι») στὴ Γ₆.

τῆς Γ₅ πρέπει πραγματικὰ νὰ εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ 1816(= Γ_{4a}): οἱ πέντε περιπτώσεις στὶς ὁποῖες διαφέρει ἡ Γ₅ ἀπὸ τὴ Γ₄ ὑπάρχουν καὶ στὴ Γ_{4a} ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ, δηλ. στ. 1057. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση κάποιος πρέπει νὰ εἶχε ἀντικαταστήσει τὴ γραφὴ τῆς Γ_{4a} μ' αὐτὴ τῆς Γ₃ στὸ πρότυπο ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ₅.

Τῆς Γ_{4a} πάλι τὸ πρότυπο θὰ εἶναι ἡ Γ₄: τὰ κείμενά τους διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στοὺς στ. 769 καὶ 989 (κατάλ. Α'), στὸν στ. 514 (κατάλ. Β'), καὶ στὸν στ. 489 (κατάλ. Β'), ποῦ εἶναι καινούργια γραφὴ. Σχετικὰ μὲ τὶς τρεῖς ἄλλες γραφές θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς εἶχαν ἀντικατασταθεῖ μὲ γραφές τῆς Γ₃ στὸ πρότυπο ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ_{4a}.

93. Οἱ ἄλλες δυὸ εἶναι τυπογραφικὰ λάθη: στ. 599 καὶ 730. Στὴ Γ₆ βρισκόμε ἀκόμα περισσότερα (βλ. κατάλογο Β') στοὺς στ. 124, 151, 234, 380, 440, 529, 541, 567, 779, 824, 975 καὶ 984.

94. Γιὰ τὴ σημαντικὴ ἀλλαγὴ ποῦ εἰσάγει ἡ ἔκδοση αὐτὴ στὸν τίτλο βλ. Γ. Ἀλισανδράτος, Ἐρανιστής 23, 1966, σ. 161-170.

- στ. 599: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωση.
- στ. 730: «διόρθωση» ἐνὸς τυπογραφικοῦ λάθους τοῦ Γ₆.
- στ. 1090: καὶ πάλι μιὰ προσπάθεια ν' ἀναπληρωθεῖ κενὸ (τοῦ «τοῦ») στὴ Γ₆.

Στὸν κατάλογο Β' ὑπάρχει ἄλλο ἓνα παράδειγμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἐκδότη τούτου νὰ διορθώσει τὰ σφάλματα τοῦ προτύπου του: στ. 968⁹⁵. Τὰ περισσότερα ὅμως τὰ διατηρεῖ: στ. 7, 124, 234, 380, 440, 489, 514, 529, 541, 567, 589, 779, 823, 824, 975, 984 καὶ 1057.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Ν δὲν εἶχε ἄλλη πηγὴ μπροστὰ του παρὰ μόνο τὴ Γ₆.

3.3.14. Φοῖνιξ 1842 (= Φ)

Κι αὐτὸς ὁ ἐκδότης προσπαθεῖ νὰ βρεῖ λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἄφησαν οἱ προηγούμενοι. Βρίσκουμε στὸν κατάλογο Α' τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: στ. 500(1), 523, 589, 649, 949, καὶ στὸ δεύτερο στ. 529 καὶ 984. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ Φ μᾶς παρέχει τὸ κείμενο τῆς Ν, μὲ τὶς ἐπόμενες ἐξαιρέσεις: στ. 75 (= ΒΘΓΘ₁Γ₁ ΛΛ₁), 386 (= (Σ) → Γ₂), καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογο Β' στ. 514 (Β → Γ₂Γ₄ Λ).

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης δὲν ἔχει ἄλλη πηγὴ παρὰ ἓνα ἀντίτυπο τῆς Ν, στὸ ὁποῖο κάποιος εἶχε ἀντικαταστήσει λίγες γραφές μὲ γραφές ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς παλιότερες ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ.

3.3.15. Φοῖνιξ 1848 (= Φ₁)

Δὲ μᾶς δίνει τίποτα καινούργιο ὁ ἐκδότης αὐτός. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Φ μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις: στ. 949, ποὺ πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος. Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε τρεῖς ἀλλαγές: στ. 27 (= Γ₃Γ₆), 72 (= Β → Γ₂Γ₄Γ₅ Λ) καὶ 655 (= Λ). Ἴσως νὰ τὶς ἐπινόησε ὁ ἴδιος· ἀλλιῶς πρέπει νὰ εἶχαν προστεθεῖ μὲ τὸ χέρι στὸ πρότυπό του.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης δὲν εἶχε μπροστὰ του παρὰ μόνο ἓνα ἀντίτυπο τῆς Φ.

3.3.16. Ἀγ. Γεωργίου 1856 (= Α)

Ἡ Α εἶναι μιὰ ἰδιότυπη ἐκδοσις: ὅταν τὴ συγκρίνει κανεὶς μὲ τὴ Φ₁, βρίσκει 41 ὅμοιες περιπτώσεις, σὲ ἓνα σύνολο 74. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοι-

95. Ἀλλὰ κι αὐτὸς κάνει τὰ δικά του λάθη: βλ. στ. 27, 72, 471, 478, 486, 680, 683, 794 καὶ 1149.

περ 33 συμπίπτουν: 18 με τις Θ και Θ_1 (και άλλες, γύρω απ' αυτές, εκδόσεις), έννιά με τις Θ και Θ_1 μόνες τους, και μία με τη Θ (στ. 844). Μᾶς παρέχει τρεῖς καινούργιες γραφές, δυὸ ἀπὸ τις ὁποῖες ἐκπορεύονται προφανῶς ἀπὸ τὴ Φ_1 (στ. 449 καὶ 589)· τὴν τρίτη τὴ βρίσκουμε σὲ μιὰ ὀδηγία στὸ στ. 1043 (= ΛΛ₁). Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς ἔχει ἀκόμα δυὸ γραφές ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ μιὰ συμπίπτει μετὰ τις $\Gamma_3 - N$ (στ. 386) καὶ ἡ ἄλλη μετὰ τὴ Γ_6 (599).

Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε λάθη, τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα, ποὺ τὰ ἔχει κοινὰ μετὰ τις $\Gamma_5 \rightarrow \Phi$ (στ. 1057), $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ (στ. 234 καὶ 824), $N \rightarrow \Phi_1$ (στ. 680 καὶ 683), καὶ μετὰ τὴ Φ_1 (στ. 655)· μετὰ τις $\Gamma_3 \rightarrow N$: στ. 514· καί, τέλος, μετὰ τις $\Theta \rightarrow \Gamma_1$ (στ. 93₂), $\Theta\Theta_1$ (στ. 860 καὶ 862), καὶ μετὰ τὴ Θ μόνη τῆς (στ. 259 καὶ 838).

Στὸν κατάλογο Γ' βρίσκουμε 13 περιπτώσεις ὅπου ἡ Α παρέχει ἰδιωματικούς τύπους τοὺς ὁποίους συναντοῦμε, γιὰ τελευταία φορά, στὶς ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Α δὲν εἶχε μπροστά του οὔτε τὴ Φ_1 οὔτε μιὰ ἀπὸ τις ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου, ἀλλὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐκδοσὴ (μὰ πιθανῶς ὄχι τὴ Φ_1) ποὺ εἶχε ἐπηρεαστεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τις ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου (μᾶλλον τὴ Θ), ἢ μιὰ ἐκδοσὴ τοῦ Θεοδοσίου μέσα στὴν ὁποία εἶχε προσθέσει κάποιος μερικές μεταγενέστερες γραφές.

3.3.17. Φοῖνιξ 1860 (= Φ_2)

Ὁ ἐκδότης τῆς Φ_2 ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς Φ_1 μετὰ τις ἐπόμενες ἐξαιρέσεις: στ. 449 καὶ 518 (καινούργιες γραφές, ποὺ περιορίζονται ὅμως σὲ πολὺ μικρὲς ἀλλαγές), στ. 500(1), 614 καὶ 1011 (γραφές τῆς Α ποὺ εἶχαν, πιθανῶς, προστεθεῖ στὸ κείμενο τοῦ προτύπου του), στ. 949 καὶ 989 (μικρὲς ἀλλαγές ποὺ πρέπει νὰ τις ἐπινόησε ὁ ἴδιος, μ' ὄλο ποὺ ὑπάρχουν σὲ παλιότερες ἐκδόσεις).

Βλέπουμε στὸν κατάλογο Β' πὼς σὲ ἕξι περιπτώσεις διορθῶνει τυπογραφικὰ λάθη τῆς Φ_1 : στ. 7, 124, 380, 478, 975 καὶ 1149. Ἴσως νὰ εἶχαν προστεθεῖ κι αὐτὲς στὸ πρότυπό του, γιὰτὶ βρίσκονται κιόλας οἱ διορθώσεις αὐτὲς στὴν Α.

Συμπέρασμα: Τὸ πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_2 ἦταν ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσῆς Φ_1^{95a} .

95a. Ἡ μελέτη αὐτὴ βρισκόταν ἤδη στὸ τυπογραφεῖο ὅταν, χάρη στὶς φροντίδες τῶν κυρίων Φ. Ἡλιού καὶ Μ. Χαριτάτου, ἔφτασε στὰ χέρια μας ἡ ἐκδοσὴ τοῦ

3.3.18. Ζάκωνθος 1865 (= Z)

Ἡ Z εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὴ Φ_2 . Ὑπάρχουν μόνο δυὸ ἀσήμαντες διαφορές: στ. 500(1) (κατάλ. Α') καὶ 316 (κατάλ. Β').

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Z εἶχε τὴ Φ_2 σὰν πρότυπο.

3.3.19. Πάτρα 1870 (= Π)

$\Pi = A$, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: στ. 93 (= $\Phi_1 \rightarrow Z$), 440 (= $\Phi_1 \rightarrow Z$), καὶ λίγες ἀσήμαντες ἀλλαγές πού πιθανῶς τὶς ἐπινόησε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης: στ. 523, 593, 769, 1011⁹⁶. Στὸν κατάλογο Β' συναντοῦμε τὸ ἴδιο: μικρὲς ἀλλαγές (διορθώσεις τυπογραφικῶν λαθῶν ἢ καὶ καινούργια σφάλματα): στ. 259, 261, 838 καὶ 1090.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Π εἶχε μπροστά του ἕνα ἀντίτυπο τῆς Α μὲ δυὸ προσθῆκες στοὺς στ. 93 καὶ 440 υἱοθετημένες ἀπὸ μιὰ ἔκδοση τῆς ομάδας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἢ μιὰ λαθάνουσα ἔκδοση πού εἶχε αὐτὲς τὶς δυὸ γραφές.

3.3.20. Ἀγ. Γεωργίου 1873 (= Α₁)

Ἡ Α₁ ἀκολουθεῖ τὴν Α ἀκόμα πιὸ πιστά: οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ περιπτώσεις στοὺς στ. 93 καὶ 440, καὶ στὸ στ. 259 (ἀπὸ τὸν κατάλογο Β') πού ἀναφέραμε καὶ στὴν § 3.3.19.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Α₁ ἴσως νὰ εἶχε μπροστά του τὸ ἴδιο ἀντίτυπο τῆς Α ὅπως καὶ ὁ ἐκδότης τῆς Π.

3.3.21. Φοῖνιξ 1874 (= Φ₃)

$\Phi_3 = \Phi_2$, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίπτωση ὅπου ὁ ἐκδότης κάνει μιὰ προσπάθεια νὰ διορθώσει τὸ τυπογραφικὸ λάθος στὸ στ. 683.

Φοίνικος 1856 (βλ. τὸν κατάλογο ἐκδόσεων, στὴν σ. 23). Ἡ Φ_{1a} ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε, ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὴν Φ_1 : διαφέρει ἀπ' αὐτὴ σὲ πέντε μόνο περιπτώσεις, δηλαδὴ στοὺς στίχους 518 (ὅπου γράφει: «δὲ» ἀντὶ γιὰ «δὲν γυρίζομεν») καὶ 949 τοῦ καταλόγου Α' καὶ στοὺς στ. 7, 975 καὶ 1149 τοῦ καταλόγου Β'. Καὶ τὶς πέντε αὐτὲς καινούργιες γραφές τὶς βρῖσκουμε καὶ στὴ Φ_2 (βλ. § 3.3.17). Ἔτσι μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε σὰν καινούργιο συμπέρασμά μας: πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_{1a} ἦταν ἀντίτυπο τῆς Φ_1 καὶ πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_2 ἦταν ἀντίτυπο τῆς Φ_{1a} .

96. Εἶναι τὸ ἴδιο τυπογραφικὸ λάθος πού ἔκαμε ὁ ἐκδότης τῆς Β₁ πρὶν ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 100 χρόνια.

Συμπέρασμα: 'Ο εκδότης τῆς Φ_3 εἶχε μπροστά του ἕνα ἀντίτυπο τῆς Φ_2 .

3.3.22. Legrand 1535 (!) καὶ 1555 (!) (= ΛA_1)

Τὰ ἀντίτυπα τῶν δύο πλαστῶν ἐκδόσεων πού χρησιμοποιήσε ὁ Legrand δὲ βρέθηκαν⁹⁷. Ἔτσι δὲν ξέρουμε σὲ ποιὲς πραγματικές ἐκδόσεις ἀντιστοιχοῦν. Καὶ τώρα πού εἶδαμε πόσο περίπλοκη εἶναι ἡ παράδοση, πόσες ἐκδόσεις πρέπει νὰ ὑπῆρχαν χωρὶς νὰ τις ξέρουμε καὶ πόσες μέσα στὶς ὁποῖες εἶχαν ἀντικατασταθεῖ γραφὲς μὲ γραφὲς ἀπὸ ἄλλες ἐκδόσεις, καταλαβαίνουμε ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦταν πλαστές, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τις τοποθετήσῃ κανεὶς μὲ ἀκρίβεια. Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἄποψη τοῦ Μέγα⁹⁸, πού λέγει ὅτι αὐτὲς οἱ δυὸ ἐκδόσεις πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν κάπου ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, διαλέξαμε ἀπὸ τις 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου A' 48 πού ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ θέση τῶν ἐκδόσεων πού ἀνιχνεύονται μέσα ἀπὸ τις ΛA_1 ⁹⁹. Σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο μετρήσαμε πόσες φορὲς οἱ γραφὲς τῶν Λ καὶ Λ_1 συμπίπτουν μ' αὐτὲς τῶν ἄλλων ἐκδόσεων:

φορὲς	38	37	33	32	31	30	28	27	25	24	23	21	20	18	17	16	15	14	11	10	9
$\Lambda =$	Λ_1							Γ_3	Φ	Γ_{4a}	Γ_4	Γ_2	A_1	Θ_1	B	B_1	K				
										Γ_5	Γ_6	A					Θ				
										N	Φ_2	Π					Γ				
										Φ_1	Z						Γ_1				
										Φ_{1a}	Φ_3										
$\Lambda_1 =$	Γ_3	A	Γ_{4a}	Γ_4	Φ	Φ_{1a}	Γ_2	Φ_2				Π	A	Γ_1				B	B_1	K	
			Γ_5	Γ_6	Φ_1		Z						A_1					Θ_1	Θ		
							Φ_3														Γ

97. 'Ο κ. Φιλ. Ἡλίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δὲ βρέθηκαν οὔτε στὴ βιβλιοθήκη, οὔτε στὰ ἀρχεῖα του. Ἴσως νὰ καταστράφηκαν.

98. Βλ. Μέγα (ἐκδοση), σ. 14 ἐπ.

99. Εἶναι οἱ ἐξῆς: στ. 2, 12, 51, 75, 93, 154, 203, 251, 272, 318, 354, 386, 435, 440, 449, 460, 500(1), 500(2), 518, 526, 529, 539, 578, 589, 593, 599, 607, 614, 623, 714, 730, 755, 766, 769, 824, 829, 857, 859, 895, 949, 989, 1011, 1026, ὄδηγ. στοὺς στ. 1043, 1045, 1090 καὶ 1128. Θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη μελέτη γιὰ τις Λ καὶ Λ_1 βασιζόμαστε στὶς γραφὲς ὅπως τις παρέχει ὁ Legrand. Τὸ λέμε αὐτὸ ἀκριβῶς γιὰτὶ ὑπάρχει λόγος νὰ ἔχουμε ἀμφιβολίες ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες πού προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε, πιθανῶς, μὲ πλαστὲς ἐκδόσεις, γιὰ τὴν ἀπόλυτη ὀρθότητα αὐτῶν τῶν γραφῶν, ὅχι μόνο γιὰτὶ δὲν ξέρουμε ἂν τὸ κείμενο τοῦ Legrand ἔχει τυπογραφικὰ λάθη, ἀλλὰ ἰδίως γιὰτὶ δὲν ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἂν μᾶς δίνει ὁ Legrand τὸ κείμενο ἀκριβῶς

Τὸ πρῶτο πὸν διαπιστώνουμε εἶναι ὅτι οἱ Λ καὶ Λ_1 μοιάζουν πολὺ καὶ πὸς καὶ ἡ Γ_3 ἔχει μιὰ πολὺ σημαντικὴ θέση καὶ στὶς δυό. Γι' αὐτὸ διαλέξαμε τὴ Γ_3 , γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὰ ἐπάνω ποσοστὰ καὶ πόσες φορές γραφές τῆς συμπίπτουν μ' αὐτὲς μερικῶν ἄλλων ἐκδόσεων: $\Gamma_3 = \Gamma_1 18, = \Gamma_2 34, = \Gamma_4 38, = \Gamma_{4a} 40, = \Gamma_5 40, = \Gamma_6 40, = N 38, = \Phi 33$, καὶ $= \Phi_1 34$ φορές.

Συμπεράσματα: α') Οἱ Λ καὶ Λ_1 ἔχουν πολὺ στενές σχέσεις. β') Οἱ σχέσεις τῆς Λ_1 μὲ τὴ Γ_3 ὅμως εἶναι ἀκόμα πιὸ στενές· καὶ γενικὰ οἱ γραφές τῆς Λ_1 ταυτίζονται πολλὲς φορές μ' αὐτὲς τῶν ἐκδόσεων $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_1$: σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Γ_3 ἀκολουθοῦν σὲ μιὰ συμπαγῆ ὁμάδα· καὶ αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο, γιὰτὶ ἰδίως αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις ταυτίζονται πολὺ μὲ τὴ Γ_3 : οἱ ὁμοιότητες μὲ τὶς παλιές ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ἐλάχιστες· ἐπομένως ἡ θέση τῆς ἐκδοσης πὸν κρυβεται πίσω ἀπὸ τὴν Λ_1 πρέπει νὰ εἶναι κάπου ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_1$. γ') Γιὰ τὴ Λ ἢ Λ_1 εἶναι ἡ πιὸ συγγενής· σὲ μεγάλη ἀπόσταση τὴν ἀκολουθοῦν πρῶτον ἡ Γ_3 καὶ ἀμέσως ὕστερα μιὰ μεγάλη ὁμάδα τῶν $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_3$ · αὐτὴ ἢ σχετικὰ (μὲ τὴ Λ_1) μεγάλη ἀπόσταση τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν περίπτωσι τῆς Λ οἱ παλιές ἐκδόσεις παίζουν πολὺ πιὸ σημαντικὸ ρόλο.

Ὁ κατάλογος Β' μᾶς δίνει γιὰ τὶς $\Lambda\Lambda_1$ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: $\Lambda\Lambda_1$ μόνες τους: ὁδηγ. στοὺς στ. 1, 767 καὶ 941, καὶ στ. 391· οἱ δυό τους μαζὶ μὲ τὶς $\Lambda\Phi\Lambda_1$: στ. 55 καὶ 261· σχετικὰ μὲ τὴ Λ_1 βρίσκουμε περιπτώσεις στοὺς στ. 7, 72, 128, 316, 514, 823 καὶ 1090, σὲ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες συμπίπτει μόνον μὲ τὴ Γ_3 , σὲ τρεῖς μὲ τὶς $\Gamma_3\Gamma_6$ καὶ Γ_3Z καὶ στὶς ὑπόλοιπες μὲ Γ_6 + ἄλλες ἐκδόσεις.

Συμπεράσματα: α') "Ὅλες οἱ ἀσυνείδητες ἀλλαγές βρίσκονται μέσα στὴν ὁμάδα $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_3$ · ἐπομένως οἱ $\Lambda\Lambda_1$ πρέπει νὰ ἔχουν κι αὐτὲς τὴ θέση τους ἐκεῖ μέσα. β') Καὶ πάλι φαίνονται οἱ στενές σχέσεις μεταξὺ τῶν Λ καὶ Λ_1 . γ') Ἐκτὸς ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὶς $\Lambda\Lambda_1$ καὶ στὶς $\Lambda\Phi\Lambda_1$ βρίσκονται πολλὲς γραφές πὸν προέρχονται ἀπὸ τὶς παλιές ἐκδόσεις (ἰδίως ἀπ' αὐτὲς τοῦ Θεοδοσίου), ὑπάρχουν κι ἄλλες σχέσεις μεταξὺ τους: ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχουν ὅμοιες ἀσυνείδητες ἀλλαγές (στ. 55, 261), καὶ στὸν κατάλογο Α' βρίσκουμε τὴ μοναδικὴ ἀλλαγὴ τῆς ὁδηγίας στὸ

ὅπως τὸ βοήκη (π.χ. μὲ ὅλα τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα!): ὁ ἴδιος δηλώνει (*Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. I, σ. XXV): "Nous avons suivi (ὑπογραμμίζω ἐγώ) pour établir notre texte une édition de 1535...», καὶ ὅτι ἤξερε κι ἄλλες ἐκδόσεις (καὶ μάλιστα καὶ τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο). Μήπως διόρθωσε ἐδῶ κι ἐκεῖ τὸ κείμενο μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων ἐκδόσεων;

στ. 1043, πού τήν ἔχουν μαζί κι αὐτή. δ') Ἡ Λ_1 ἔχει πολλές ἀσυνειδητες ἀλλαγές πού δὲν ἔχει ἡ Λ (7), ἀλλὰ πού βρίσκονται ὅλες καί στή Γ_3 : οἱ σχέσεις τῆς Λ_1 μὲ τὴ Γ_3 εἶναι πραγματικά ἀκόμα πιὸ στενές ἀπ' αὐτὲς μὲ τὴ Λ .

Στὸν κατάλογο Γ' βρίσκουμε ἐνδείξεις μόνο γιὰ τὴ Λ : σὲ ὄχτῳ περιπτώσεις (ἕξι μαζί μὲ τὴν Λ) δείχνει ἰδιωματικούς τύπους πού καταργήθηκαν ἀπὸ τὶς μετὰ τὶς Γ_1 καὶ Γ_2 ἐκδόσεις. Κι αὐτὸ δείχνει τὴν τάση τῆς Λ νὰ στηρίζεται καὶ πάνω στὶς παλιότερες ἐκδόσεις.

Ἐννοεῖται πὼς στὴν περίπτωση τῶν Λ καὶ Λ_1 οἱ διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις παίζουν σημαντικό ρόλο: μόνο μὲ τὴ βοήθεια τέτοιων ἐπιχειρημάτων μπορεῖ νὰ δείξει κανεὶς ποιά ἔκδοση πρέπει νὰ προηγεῖται ἀπὸ μιὰν ἄλλη καὶ ποιά ὄχι, ἀκόμα καὶ ὅταν πρόκειται καὶ γιὰ ἐκδόσεις πλαστές. Γι' αὐτὸ εἶναι κρίμα πού σχετικὰ μὲ τὶς Λ καὶ Λ_1 οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς εἶναι λίγες καὶ ὄχι πολὺ σαφεῖς:

— στ. 449: ἡ γραφὴ «—τὰ ρουχάκια... κ' ἐδῶ» εἶναι ἀναγκαῖο νὰ προῆρθε ἀπὸ τὴ γραφὴ τῶν $\Gamma_3\Lambda_1$ («— τὰ ρούχα... καὶ ἐδῶ»). Ἐπομένως ἡ θέση τῆς Λ πρέπει νὰ εἶναι μετὰ τὴ Γ_3 (ἢ τὴ Λ_1). Δὲν εἴμαστε ὅμως σίγουροι, γιὰτὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε ἡ γραφὴ αὐτὴ τῶν Γ_3 καὶ Λ_1 σὲ κάποια προηγούμενη ἄγνωστη ἔκδοση.

— στ. 529: Πιθανῶς νὰ ἐπινόησε αὐτὸ τὸ «καί» ὁ ἐκδότης τῆς Λ , ἀφοῦ σύντημσε τὸ ρῆμα πολὺ συνειδητὰ, καὶ νὰ τὸ ἐπανέλαβε καὶ στὴν Λ_1 , χωρὶς ὅμως νὰ συντημήσει τὸ ρῆμα κι ἐδῶ.

— στ. 1045: Ἀπὸ τὴ Γ_1 καὶ μετὰ, ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἔχουν «νὰ κρατῶ». Ἐπομένως ἡ Λ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴ Γ_1 .

Ἡ Λ_1 ταυτίζεται μὲ τὴ Γ_3 38 φορές. Στὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις¹⁰⁰ συμπίπτει μὲ ἐκδόσεις ὄλων τῶν εἰδῶν, ἀλλὰ ἡ μόνη ἔκδοση πού πάντα εἶναι μετὰξὺ τους εἶναι ἡ Λ . Ἡ Λ_1 λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα ἀντίτυπο τῆς Γ_3 , συμπληρωμένο μὲ δέκα ἀλλαγές ἀπὸ τὴ Λ . Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Λ : πάντως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴ Γ_3 (βλ. παραπάνω στὰ σχόλια γιὰ τὸ στ. 449).

Ὅταν ὅμως λάβουμε ὑπόψη πρῶτον τὰ σημεῖα ὅπου οἱ $\Lambda\Lambda_1$ παρέρχουν μοναδικές γραφές, γραφές, δηλαδή, πού δὲν συναντιοῦνται σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις (βλ. κατάλογο Α': στ. 529, 989· κατάλογο Β': στ. 391 καὶ ὄδηγ. στοὺς στ. 1, 767 καὶ 941), καὶ δεύτερον τὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες οἱ $\Lambda\Lambda_1$ δὲν ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς ἐκδόσεις πού κατὰ τὰ παραπάνω συμπεράσματά μας θὰ βρίσκονταν γύρω τους, ἀλλὰ μὲ

100. στ. 12, 75, 272, 354, 529, 589, 755, 829, 989 καὶ ὄδηγ. στὸ στ. 1043.

τις ομάδες $\Theta(\Gamma)\Theta_1(\Gamma_1)$ ή και $A(\Pi A_1)$ (βλ. κατάλογο Α': στ. 12, 589, 755, 829 και όδηγ. στόν στ. 1043· κατάλογο Β': στ. 55 και 261· κατάλογο Γ': στ. 50 και 753), διαπιστώνουμε ότι αυτές οι περιπτώσεις παραμένουν σχεδόν, ή ακόμα και έντελως, ανεξήγητες. Οι παραξενιές τής Λ μόνης της είναι ακόμα πιο χτυπητές: έχει μοναδικές γραφές στους στ. 449 και 1045 (κατάλ. Α') και αντιστοιχίες με τις ομάδες $\Theta(\Gamma)\Theta_1(\Gamma_1)$ ή και $A(\Pi A_1)$ στους στ. 440, 539, 578, 607 και 714 (κατάλ. Α') και στους στ. 395, 569, 571, 736, 978 και 1097 (κατάλ. Γ').

Όλα αυτά σημαίνουν, ίσως, ότι ο άνθρωπος που κατασκεύασε τις πλαστές εκδόσεις Λ και Λ_1 , γνώριζε καλά την παλιά παράδοση και εισάγει στις δύο αυτές εκδόσεις, στη μία περισσότερες απ' ότι στην άλλη, παλαιότερες γραφές, αντλώντας μάλλον από μια έκδοση του Θεοδοσίου. "Ας μὴν ξεχνούμε πώς ο Legrand είχε σημειώσει ότι ο «habile faussaire grec» είχε βρει τὸν τρόπο, χρησιμοποιώντας μια μέθοδο «photoglyptique», νὰ εισάγει διορθώσεις μέσα στὸ τυπωμένο κείμενο. Στὴν περίπτωσή μας φαίνεται πὼς αὐτὸ τὸ ἔκανε δουλεύοντας με βάση ἀντίτυπα τῆς Γ_3 ἢ μιᾶς ἐκδόσεως τῆς ομάδας στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ Γ_3 .

4. Οἱ ἐκδόσεις καὶ ἡ κριτικὴ ἐκδόση

Τώρα που ξέρουμε τὴν ἀξία τῆς τουρικῆς μετάφρασης καὶ ὅτι ἡ ἐπιρροή τῆς πηγῆς της δὲν προχωρεῖ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1760 (σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοση ὑπάρχουν ἀκόμα γραφές που δὲν βρίσκονται στὶς Β καὶ Β*, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ) καὶ ὅτι σὲ καμιά ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐκδόσεις δὲν ὑπάρχουν πειστικὲς ἐνδείξεις χρήσης ἄλλων πηγῶν, μπορούμε ν' ἀποφασίσουμε ἀν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ τουρικὴ μετάφραση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου σὲ μιὰ μελλοντικὴ κριτικὴ ἐκδόση, καὶ σὲ περίπτωση καταφατικῆς ἀπάντησης, με ποῖο τρόπο, καὶ ἐπίσης ποιὲς ἐκδόσεις, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴ Β, εἶναι χρήσιμες γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ὑπόθεση εἶναι ποιά μορφή πρέπει νὰ ἔχει τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τί πρέπει νὰ περιλαμβάνει καὶ τί ὄχι.

Ἡ τουρικὴ μετάφραση δὲ μᾶς δίνει τὸ κείμενο τῆς Σ , ἀλλὰ μόνο ἐνδείξεις γιὰ τὶς (πάντα ὑποθετικὲς) γραφές της, καὶ αὐτὸ μόνο στὶς (λίγες) περιπτώσεις ὅπου οἱ γραφές τῶν ἐκδόσεων δείχνουν σημαντικὲς νοηματικὲς διαφορές. Ἐτσι ἡ Γ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἔμμεση, δευτερεύουσα πηγή, που ἔχει μόνο ἐνδεικτικὴ σημασία, καὶ αὐτὸ μόνο στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ κείμενό της (ὑποτίθεται ὅτι) εἶναι ὅμοιο με

τὸ κείμενο μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Ἐκεῖ ὅπου διαφέρει ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σημασία. Τὸ κείμενο τῆς T, σὰν δευτερεύουσα πηγὴ ποῦ εἶναι, ποτὲ δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, μόνο στὰ σχόλια.

Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς κριτικῆς ἐκδοσης χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις μόνο ἡ B καθὼς καὶ τὸ K καὶ ἡ B₁, ἀλλὰ οἱ τελευταῖες δυὸ μόνο σ' ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις ὅπου συμπίπτει τὸ κείμενό τους μ' αὐτὸ τῆς ὑποθετικῆς Σ. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅλες οἱ ἐκδόσεις μετὰ τὴ B δὲν θεωροῦνται σὰν πηγές, οὔτε σὰν δευτερεύουσες, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται σὰν νὰ ἦταν ἐκδόσεις δημοσιευμένες ἀπὸ συναδέλφους φιλολόγους ποῦ ἐδῶ κι ἐκεῖ κάνουν προτάσεις γιὰ διορθώσεις τοῦ κειμένου τῆς ἀρχικῆς πηγῆς (ποῦ γιὰ μᾶς εἶναι ἡ B).

Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἔχει ἀρνητικὴ μορφή: ἔτσι τὸ M δὲν ἀναφέρεται, ὅταν οἱ γραφές του εἶναι σωστὲς καὶ γίνονται δεκτὲς στὸ κείμενο¹⁰¹. Ἀναφέρεται ὅμως, καὶ μάλιστα στὰ λατινικὰ στοιχεῖα ποῦ ἔχει καὶ τὸ χειρόγραφο, ὅταν δὲ δέχεται ὁ ἐκδότης τὴ γραφὴ του στὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἄλλη ἄμεση πηγὴ, τὴ B.

Σχετικὰ μὲ τὴ Σ:

"Ὅταν ἡ B παρέχει τὸ σωστὸ κείμενο καὶ ὑπάρχουν καθαρὲς ἐνδείξεις στὴν T πὼς $\Sigma = B$, αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀναφέρεται μόνο στὰ σχόλια, ἀφοῦ καὶ ἡ B δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

"Ὅταν καὶ ἡ B καὶ τὸ M παρέχουν τὸ σωστὸ κείμενο, δὲν ἀναφέρεται τίποτα στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Τυχὸν παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὴ Σ (ἀνεξάρτητα ἂν ταυτίζεται μὲ τὴ B ἢ ὄχι) μπαίνει στὰ σχόλια.

"Ὅταν ἡ γραφὴ τοῦ M γίνεται δεκτὴ στὸ κείμενο καὶ αὐτὴ τῆς B ὄχι, ἀναφέρεται ἡ γραφὴ τοῦ B στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἄν $\Sigma = B$, καταγράφεται ἡ Σ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ μόνο σὲ παρενθέσεις: (Σ) B. Σὲ τέτοια περίπτωση ἀναφέρεται τὸ τουρκικὸ κείμενο στὰ σχόλια. Ὅταν ἡ Σ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ B, ἀλλὰ μὲ τὸ M, τότε ὁ μόνος τὸπος ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ αὐτὸ εἶναι τὰ σχόλια, ἀφοῦ οὔτε καὶ τὸ M δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ὅταν ἡ Σ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸ M οὔτε μὲ τὴ B, καταγράφεται μόνο στὰ σχόλια.

"Ὅταν δὲν εἰσάγονται στὸ κείμενο οὔτε ἡ γραφὴ τοῦ M οὔτε ἡ γραφὴ τῆς B, βρίσκονται καὶ οἱ δυὸ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ὅταν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση $\Sigma = B$ (ἢ καὶ $= M$), μπορεῖ ἡ Σ νὰ ἀναφερθεῖ στὸ κριτικὸ

101. Ὑπὸ τὸν ὄρον βέβαια νὰ δοθεῖ πλήρης ἐξήγηση γιὰ τὸ σύστημα γραφῆς μὲ λατινικὰ στοιχεῖα στὴν εἰσαγωγὴ.

υπόμνημα μαζί με τὸ Μ ἢ τῆ Β, ἀλλὰ μόνο σὲ παρενθέσεις: Μ(Σ) ἢ (Σ)Β. Τὸ τουρκικὸ κείμενο ἀναφέρεται στὰ σχόλια. "Ὅταν πάλι ἡ Σ δὲν ταυτίζεται οὔτε με τὸ Μ οὔτε με τῆ Β, αὐτὸ καταχωρίζεται μόνο στὰ σχόλια.

"Ὅταν ὅμως ἡ Σ δὲ συμπίπτει με τὸ Μ οὔτε με τῆ Β, μὰ παρέχει τὸ σωστὸ κείμενο, τότε δὲν μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ αὐτὸ στὸ κριτικὸ υπόμνημα παρὰ μόνο μαζί με καμιά ἄλλη παρατήρηση. Στις δυὸ περιπτώσεις ὅπου συμβαίνει αὐτὸ (ὅσο ξέρουμε ὡς τώρα), δηλ. στοὺς στ. 568 καὶ 1116¹⁰², ἡ Σ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸ κριτικὸ υπόμνημα (καὶ μάλιστα σὲ παρενθέσεις) μόνο μαζί με τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου ποὺ πρότεινε τὴ διόρθωση: «corr. Μανούσκακας ἢ Μέγας (Σ)».

Σχετικὰ με τὶς ΣΚΒ₁:

"Ὅταν τὸ κείμενο τοῦ Μ καὶ τῆς Β δὲν εἶναι σωστὸ καὶ παρεμβάλλεται στὸ κείμενο μιὰ γραφὴ τοῦ Κ ἢ καὶ τῆς Β₁ (ποὺ τότε βέβαια πρέπει νὰ ταυτίζονται με τῆ Σ), σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι, νομίζουμε, προτιμότερο νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀρνητικοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος καὶ ν' ἀναφερθεῖ καὶ στὸ υπόμνημα ἡ γραφὴ τοῦ Κ ἢ καὶ τῆς Β₁ μαζί με τὸ «(Σ)»: (Σ)Κ ἢ (Σ)Β₁ ἢ καὶ (Σ)ΚΒ₁. Ἐδῶ τὸ Κ καὶ ἡ Β₁ κατ' ἐξαιρέση λειτουργοῦν σὰν ἄμεση πηγὴ κι ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ παράθεσή τους στὸ κριτικὸ υπόμνημα. Καὶ σὲ τούτῃ τὴν περίπτωσι τὸ τουρκικὸ κείμενο πρέπει ν' ἀναφερθεῖ στὰ σχόλια.

"Ὅταν τὸ Κ ἢ καὶ ἡ Β₁, οἱ μόνες ἐκδόσεις ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Β παρέχουν γραφὲς ποῦ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, προέρχονται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τῆ Σ, (ἀλλ' ὄχι ἀπὸ τῆ Β) δίνουν τὸ σωστὸ κείμενο (ποὺ διαφέρει καὶ ἀπὸ τὸ Μ καὶ ἀπὸ τῆ Β), καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ συμπίπτει μ' αὐτὸ τῆς Σ, ἀφοῦ τὴν ἔχουμε μόνο στὴ μορφή μετάφρασης, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρέπει ν' ἀναφερθοῦν «θετικά» στὸ κριτικὸ υπόμνημα, ἀλλὰ τώρα με προηγούμενο (Σ;). Τὸ τουρκικὸ κείμενο δίνεται καὶ τότε στὰ σχόλια.

Σχετικὰ με τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις (πλὴν τῆς Β):

Σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ Κ ἢ καὶ ἡ Β₁ παρέχουν τὸ σωστὸ κείμενο καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὶς Σ καὶ Β, καὶ ὅταν καὶ τὸ Μ ἔχει μιὰ λανθασμένη γραφὴ ἢ λείπει, μποροῦν ν' ἀναφερθοῦν στὸ κριτικὸ υπόμνημα μόνο σ' αὐτὴ τὴ μορφή: "corr. Κ", "corr. Β₁": ἐδῶ δὲ λειτουργοῦν σὰν ἄμεση πηγὴ (διαφέρουν ἀπὸ τῆ Σ καὶ δὲν ἀποδείχεται ἡ χρῆσι

άλλης άμεσης πηγής), αλλά σάν διόρθωση ενός κειμένου πού τó έβρισκαν λανθασμένο και τó διόρθωσαν.

Τό ίδιο ισχύει για τή Θ και τίς υπόλοιπες εκδόσεις, άφοϋ από τή Θ και πέρα δέ βρίσκονται πιά καινούργιες γραφές πού νά προέρχονται άναμφισβήτητα (άμεσα ή έμμεσα) από τή Σ. Στίς περιπτώσεις όπου μιá τέτοια σωστή γραφή συμπίπτει με γραφή του Μ θά ήταν σωστό, νομίζουμε, νά δηλωθεϊ αυτό με τήν ένδειξη π.χ. "corr. K", "corr. B₁" δίπλα στή γραφή τής Β πού βρίσκεται στο κριτικό υπόμνημα.

W. F. Bakker